



ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Тодось ОСЬМАЧКА

Ротонда
душогубців



CF FOLIO

Історія України в романах

Тодось Осьмачка
Ротонда душогубців

«Фолио»

1956

Осьмачка Т.

Ротонда душогубців / Т. Осьмачка — «Фолио», 1956 — (Історія України в романах)

У творі Тодося Осьмачки «Ротонда душогубців» зображено глибокий трагізм долі українського народу напередодні великого голодомору 1932-33 років, подано художньо-психологічний аналіз організації цього штучного голодомору правлячою тоді тоталітарно-терористичною сталінською клікою.

© Осьмачка Т., 1956

© Фолио, 1956

Содержание

Частина перша	5
Вступ. Національна політика	5
Розділ перший. Україна. Оникіїв Яр	14
Розділ другий. Іван Овсійович і батько	22
Розділ третій. Маздигін учителює	29
Розділ четвертий. На станцію	34
Розділ п'ятий. Із самої Москви	42
Кінець ознакомительного фрагмента.	48

Тодось Осьмачка Ротонда душогубців

Частина перша

Вступ. Національна політика

У Москві вночі з бокових дверей Кремлівської стіни у город вийшов військовий, одягнений у шинелю, картуз і чоботи. За ним дверцята в стіні зачинив вартовий. Була місячна ніч. Попід Кремлівською стіною лежала густа та чорна тінь. У ній ледве помітно було авто, що стояло при самісінькій стіні. А над ним і над стіною височіла вартова вежа і блищала бляшаним вершком від місяця. Там було тихо. Вежа відкидала тінь через всю дорогу, чи швидше вулицю, яка відділяє Кремль від міських будинків. На цій вулиці місячний блиск від вистеленого каміння хвилями вилискував у повітрі. І всі височезні будинки проти осередку Московської диктатури полоскалися у місячній світлі і боками, і дахами, і вікнами. А ті місця, в які місяць не досягав, чорніли, неначе казкові провалля. І з жодного будинку не можна було помітити крізь його вікна із середини світла. Мешканці комуністичної столиці так спали, неначе навмисне притаїлися перед бідой, щоб вона проз їх пройшла і щоб не помітила їх загорнутих у містерію схову.

Військовий, глянувши на місто, потім у тінь на авто, підійшов до його. І шофер сквапно перед ним відчинив двері, і військовий сів і сказав до шофера:

– До місця їзди у вас є десять хвилин.

І шофер з місця пустив машину на всю її силу. И вона летіла проз будинки через перехрестя вулиць, то вскакуючи в затінки, то знов вилітаючи на місячний блиск на дорогу... Хто бачив, як пролітає вогнеліт із безодні на землю крізь торкнуті місяцем хмари, той зможе уявити лет блискучої машини проз величезні будівлі, повні місячного світла, і проз чорні тіні, схожі на провалля.

Нарешті їздуни вже минули Москву і мчать степовою рівниною. Проз їх проскакують на боках де-не-де хатки, гаї і великі смуги лугів. І гудок авто ось прорізав заміський спокій і дав знак до зупинки. І машина стала. Чоловік у військовому виліз із машини і, нічого не сказавши, пішов наліво до березового гайка, що був над шляхом трохи поодаль. Перед військовим вилася добре втоптана стежка. І враз гук вартового пролунав назустріч військовому:

– Хто йде?

– Кремль.

Була спокійна відповідь. Вартовий став убік і відсалютував машиновим крісом¹. А перед мандрівником виринула із-за берез одноповерхова, але висока будівля з великими венетіанськими вікнами і напівплесковатим круглим дахом, похотим краями на з'єднанні хорди, вихоплені з кола. А на самім його вершку на довгім міцнім держаку звисав червоний прапор. Його в'яло ворухив вітер, і від цього під прапором на даху коливалася тінь то сюди, то туди, неначе якась чорна велика птиця, прив'язана до припону, з останньої снаги вибивалася, аби тільки зірватися із свого прив'язу.

Навколо будівлі оббігав низенький, пофарбований білою фарбою тинок. А поміж ним і будівлею зеленіли усякі візерунки з дернини.

¹ Машиновий кріс – пістолет.

Військовий швидко відчинив хвіртку і попростував по стежці, викладеній червоною цеглою аж до дверей, що були між двома колонами під широчезним дахом, який дуже здовжувався через стіни. З кожного боку колони стояло по вояку, які, видно, упізнавши нічного гостя, теж виструнчилися і відсалютували. Із будівлі ні одно вікно не показувало світла так само, як і те місто, яке їздець проминув. І через те осередність її для свіжого ока була просто вражаюча. Найперше погляд ловив панікадило, що зринало згори із самого центру даху на кричуще червонім ланцюгу, похожим на тоненький струмок розтопленого металу, який у своїй течії почав застигати. І від кутика кожної хорди даху витягався теж такий самий ланцюг до панікадила, і через те враження було, що воно висить на червоній сітці ланцюгів. Воно складалося із чотирьох ярусів, повних електричними засвіченими лампочками.

У цій будівлі, здавалося, що тільки є одна оця кімната, що являла простору залу люду, мабуть, тисяч на півтори. Вся середина її разом із стільцями зараз була лицем до прибулого так само, як і високі однопільчі двері аж ген за стільцями, де завжди у таких залах розлягаються сцени. Двері ці мали кольор, властивий свіжим бляхам заліза. І з лівого боку зали, і з правого двері були такі самі. Вся підлога під стільцями аж до порога світилася червоним єдвабом і зливалася блиском багряності із стінами теж кольору кривавого терору. І на стінах не було жодного патрету. У тій стихії червоніння в електричних зливах світла тільки вікна німіли у щільно натягнених запонах зеленого кольору з великими важкими китицями білого кольору. З правого боку від тих дверей, якими ввійшов військовий, стояв довгий стіл під білою скатертиною. Такий самий стіл був і з лівого боку дверей. Коло столів і з попереднього боку і з заднього стояли довгі ослони, оббиті жовтою шкірою, що тепер іскрила світлом. Тільки поміж ними маленький столик завдовжки з три метри мав ослони з обох боків з червоною шкірою, хоч і застелений був так само білою скатертиною. На йому лежала велика розкладена майже на весь стіл мапа. А коло лівого стола і коло правого сиділо по п'ять військових у білих мундирах з машиновими крісами, які лежали проти кожного рурками до зали.

І коли увійшов сюди наш їздець, то з обох боків військові встали і віддали йому салют. А він їм сказав, дивлячись на мапу на столі:

– Прохаю, посідайте.

І сам сів, і вони вслід за ним посідали, але свої машинові рушніці не забули покласти перед собою на столі так, щоб були рурками до зали. Той чоловік, що приїхав, був Сталін. І він, не скидаючи картуза, став розглядати мапу. Це тяглося, мабуть, хвилин з десять. Але нарешті він глянув на годинник на своїй лівій руці і відкинувся на опірок ослону спиною і почав дивитися перед собою через стільці на двері. Аж ось вони і відчинилися і ввійшов теж військовий у шинелі і в будьонівці. Він швидко поміж стільцями пройшов і підійшов до столу. Сталін заворушився і, простягаючи йому руку для вітання, спитався:

– Миколо Лигоровичу, чи ті люди, про яких я вас прохав, наготовлені?..

– Так і єсть, Йосипе Вісарійоновичу! – відповів з облесливою напруженістю наш Лигорович.

– Перед вашим приходом я проглядав ось цю мапу. І моя думка знов за те, щоб відправити цих перших для запобіжності у майбутньому ексцесів тільки у ті округи і райони, що були підпали найбільшим вибухам невдоволення нашими змаганнями до комунізму...

– А хіба ви, Йосипе Вісарійоновичу, гадаєте у тих же гарячих місцях і найперше робити колективізацію?

Спитався Лигорович з глибокою цікавістю і ніби з удаваною боязкістю, що могла прийнятися і за звичайну чемність.

– Про таке не може бути жодних дискусій. Завжди треба у тих місцях найперше починати і найперше кінчати всяке діло, у яких найбільше супротивників вашим намірам. Звичайно, коли там обставини є такі, які ми зробили самі.

І показуючи пальцем на мапу, почав Сталін називати:

– Чернігівщина, Черкащина, Уманщина, Київщина, Полтавська округа, Катеринославська і Херсонська... А потім інші. І після інших, цебто після України, буде видніше. Але вже тоді доведеться про це тільки вам турбуватися... І все ж, незважаючи на вашу виняткову виконливість, не можу не зробити зараз проби для заспокоєння власного сумління... Я хочу знати, кого я тепер посилаю. І через те я і рішив з вами тут зустрітися: побачити людей і самому дізнатися, чого вони варті у тім ділі, на яке я їх призначив. Тільки що, як і завжди при всяких іспитах, я всіх не матиму часу перелапати, яке яйце кожний носить для нашого господарства. Тому тільки деякі для мене будуть об'єктом перевірки, яка стане показником здатності напоготовлених вами людей... Прохаю дати список їх...

Лигорович зараз же поліз руками до течки і витяг чорні палітурки і, розклавши їх, положив перед Сталіним на мапу, і Сталін зараз же й звелів:

– Покличте їх.

Молодий співрозмовник комуністичного диктатора зараз же натис на розі стола точку на скатертині, що випиналася маленьким горбиком, і почувся далеко дзвінок за тими дверима, які були перед ними аж геть за всією залою разом із стільцями. І відчинилися двері, і почали входити в залу люди у цивільному убранні, у військовій одежі і навіть у матроській. Але старих людей не було, і не було обідраних. А їх вік, напевне, обмежувався найбільше сороківкою.

Вони ішли поволі поміж стільцями аж до переднього ряду. Більшість дивилася вниз, а інші, хоч і дивилися поперед себе, але очі так жмурили, що, здавалося, вони нічого й не бачили і швидко теж нурили погляд і повертали голови до стільців, неначе боялися заблудити на те місце, на яке їх призначено. І вже коли котрийсь усідався на стілець, тоді він нашорошено, ніби крадькома, вдивлявся у червоні простори, залиті електрикою. І погляд його був понурий і недовірливий. І таким чином геть всі ряди були зайняті. Душ, мабуть, з тисяча сиділо. А вже коли останній з їх увійшов, то за ним увійшли і ще два такі військові, які сиділи праворуч і ліворуч від Сталіна, тільки на тих довгих ослонах. Увійшли, зачинили двері за собою і стали коло їх.

І Сталін, не дивлячись на тих, що увійшли, ні на Лигоровича, але все-таки так промовив, щоб його почув його помічник і мовчазна зала:

– Ви кажете, що це всі є вірні слуги революції?

– Так, бо я не посмів би їх сюди запрохати... – відповів Лигорович похапцем, раптово збентежившись.

– Але ж вони всі куркулі.

– Так, куркулі, але жодний пролетар не виконував учора так ретельно своєї повинності перед нашою державою, як ці люди.

І Сталін почав пробігати очима список перед собою і потім, зупинившись очима на одній точці, проказав:

– Казько...

І в третім ряду устав рижий, худенький і невеличкий чоловічок, відповівши так само схвильовано, як і заговорив Лигорович:

– Я...

– Що ти робив?

– Був катом.

– Де?

– У київській Лук'янівській тюрмі...

– А яким ти вчинком заробив таку високу віру в собі, що тобі доручили нищити засуджених ворогів пролетаріату?

– Коли я був дома, перед теперішньою державною службою, то я був переодягнувся українським повстанцем і попрохав у однієї українки, що мала двоє дітей: дочку десяти літ і хлопчика дванадцяти... Попрохав пустити мене в хату переночувати, її чоловік саме був у

банді «Чорного ворона»... І вона пустила. А я вночі збудив їх усіх – дітей і матір. І зараз же дівчину і матір застрелив... А хлопчик, без крику притулившись у кутку до стіни, скавулів: «Не бийте... не бийте...» І я його не вбив не через те, що шкода його стало, а через те, щоб він живий на другий день, шукаючи собі порятунку, ходив між селянами і розповідав їм про мій учинок, і щоб селяни, слухаючи його, жахалися, і щоб уже не зважувалися пускати у свій двір бандитів...

І Сталін озвався:

– Значить, у тебе був намір практично пропагувати наймогутнішу нашу зброю – терор?

– Так, тільки це.

– Сядь.

І Сталін озвався до свого помічника знов:

– Ви перевірили оце, що він говорив, перед тим як привести його сюди?

– Провірів і записав у оперативний щоденник.

– Добре.

І диктатор знов став перегортати список і вибирати прізвища. І, вибравши, придавив його указовим пальцем правої руки і став дивитися у залу на зібраних...

Від червоних стін і червоних ланцюгів, які тримали панікадило, і від червоного осередку ротонди електричне світло, відбиваючись від панікадила, творило жакливо-понурі відсвіти на лицах і на одязі усіх тут зібраних. У залі тиша була без шерху і без зітхання. Здавалося навіть, що і люди не дихали. І очі у зібраних у залі були більше поширені, ніж у людей, яких ми привикли бачити на вулицях. І через те трудно було сказати, чи вони всі дивилися на Сталіна, чи на військових, які по боках диктатора тримали залиті в червоне світло рушніці в залу... на з'їзд...

І нарешті тишу кривавого кольору Сталін перервав:

– Парцюня?

І в передньому ряду встав невеличкий чорненький чоловічок із зачесаним чубом назад, що нагадував чуб або молодого попика, або анархіста. Він був у чорних штанах і в такій же тужурці. І, видно, йому тепер хотілося кашлянути, але він силою волі здавив кашель, піднісши руку до горла і потім спустивши її після того, як було здавлено кашель, і ковтнув слину... Він мовчав.

– Що ж ти мовчиш?.. Ти Парцюня?..

Знов запитався камінно-глухим голосом Сталін.

– Я... Це я самий і є... Парцюня.

– Що ти робив у той час, коли ще ти й не думав бути на цім зібранні?

– Був катом.

Лагідна і схвильована була відповідь.

– Де ти був катом?

– У Харкові.

– Ти можеш мені сказати, скільки ти бандитів застрелив у Харківським допрі?

– Ні.

– Не пам'ятаєш?

– Ні.

– Добре... А яким ти вчинком заслужив довір'я, що тобі поручили таку відповідальну справу в допрі?

– У Богодухові я з п'ятьма комуністами був посланий розкуркулювати свого рідного брата... Він мав колись триста десятин землі. І я чув, що в його є золото десь заховане...

– А як же ти пішов розкуркулювати брата, коли ти й сам куркуль? – перебив йому мову Сталін.

– А так, що мене перед тим три чекісти вловили за моєю хатою і зв'язали, і заткнули рот ганчіркою, і повезли мене вночі на вигін до мого млина. А там, коло верла саме, лежали старі жорна. От вони мене зв'язаного і поклали там. І викопав один чекіст дві ямки на мої ноги так, щоб коли в їх положити мої ноги п'ятами вниз, а передками вверх, то щоб вони якраз так були, щоб ні однієї не можна було похитнути вбік. І ось я лежу, і ноги мої лежать у ямках, що були трохи вище від кісточок. І один тримав мене за голову, а другий сів на коліна, щоб я не зігнув ніг і не висмикнув ступнів із ямок. А третій, підкотивши жорна аж до передків, що стирчали вгору, зупинив камінь та й каже: «Станеш чекістом, то будуть ноги цілі, а ні, то зараз я звалью жорна на передки і кості їх зажену в землю по саме нікуди»... І я став чекістом.

– Годі, продовжуй перше.

– Так ото ж... Я чув, що у брата є десь заховане золото... І от ми прийшли. Але вже нічого його було розкуркулювати... Стіни були поколупані, жердка й лежанка з полом були голі... Не було навіть ганчірки застелити голу черінь на лежанці. І всі п'ятеро дітей сиділо на печі, а старший син стояв коло порога, і коло його батько й мати худі, аж зелені, мовчки ждали, що ми будем робити. Тільки на соломі на полу... А солома не була застелена нічим... Так от тільки на полу на соломі лежала моя мати... Вона ж була і матір'ю цього куркуля. Укрита вона була старою хусткою. Я спитав брата, де його золото. А він взяв та й відвернувся від мене і мовчить. Я питаю жінки, вона теж мовчить. Я дітей – і ті так само. Тоді ми вийшли надвір і я звелів приїхати грузовиком до хати. І я їх всіх забрав із хати на автомобіль: і дітей, і дитячу матір, і батька, і свою стару матір і відвезли в один магазин, де було порожньо і де засіки були поперероблювані на окремі тюремні камери. І от ми всіх у одній і заперли. І я рішив, щоб усі вигибли з голоду, якщо не скажуть, де золото. Минуло два дні, а ми їм не даємо ні їсти, ні пити. Спочатку плакали, прохали, молили, а потім усі й замовкли. Я бачу, що моя мати швидко умруть, бо були дуже вже старі, та й викликав свого небожа, хлопця Сачка, та й кажу:

– Сачку, ви всі вимрете, як не скажеш, де золото. А він і каже, що відколи себе пам'ятає, то в батька його не бачив. І що він навіть може з'їсти грудку землі у доказ того, що таки золота немає. І я подумав, коли у старшенького не можна випитати, то малі, перелякані і знесилені, такого мені наговорять, що і не такий, як я, нічого не розбере. А щодо старих, то я тільки махнув рукою. Там такі затяті, що я не бажаю і ворогові своєму таких зустріти. І я надумав їх випустити. Але щоб таки вони відчували, що вони не кращі від чекістів теж та ще щоб у пам'ятку їм було золото до нових віників, то я й кажу знов небожкові:

– Задави свою бабусю, тоді ми вас усіх повипускаємо... Але, кажу, щоб і батько, і мати, і вся малеча після тебе підходили до задавленої баби, і кожне щоб трошки подавило її горлянку... І він, мабуть, дуже хотів їсти, бо згодився. І справді вночі він задавив бабу. Та чогось ніхто не підходив давити мертвої. Я знов його викликав і кажу те саме: що, мовляв, умрете усі, коли не подавите бабу за горлянку. І замкнув його... А це вже було їм три дні без води і їжі... Аж ось вночі дивлюся я у двері, підходить батько і стискає знехотя мертву за горлянку, і відвернувшись, хреститься. Підійшла й моя невістка і те саме зробила... Тільки діти давили і не хрестилися, а сховавшись за батька та за матір, поглядали на мертву і плакали.

І я покликав фотографа, і він, і ще два чекісти, і я увійшли разом у камеру, і я поставив в'язнів усіх півколом над бабою і сфотографував, і віддав Сачкові фотографію, і звелів її почепити у себе в хаті. І фотографія ця у їх і досі висить...

– А навіщо ж то ти фотографію таку зробив та ще й звелів її почепити? – знов байдужим і глухим голосом спитався Сталін.

– А це для колективного терору я так зробив.

– Добре, сідай!

Той сів і, витягнувши хусточку, утер чоло і, подивившись на правий гурт військових, що тримали на столах рушниці, справлені уже на його, відвернувся і втупив очі поперед себе, але, мабуть, не бачив уже там нічого, хоч і сидів непорушно і мав вигляд уважного і того, що слухає.

– Миколаю Лигоровичу, коли ви записали цю історію в оперативний щоденник?..

– Півтора року тому... Тоді ж було і з'ясовано, чи це справді було так.

– І що ж?

– Так, правда... Та він би вам розповів ще й не таке.

– Добре... Але я невеликий охотник багато слухати ще й того самого оповідача. Я люблю різноманітність... Краще мені ось інший розповідь щось цікавого... Ану... у... у...

Протягнувши останній склад і потім зупинившись, став дивитися екзаменатор у список. І час ішов, здавалося, страшно довго. І зала була мовчазна, неначе осередок піскової пустелі вночі або неначе кладовище зимою морозної та видної ночі, коли чорнота хрестів бовваніє плямами з кудлів намерзлого снігу.

– Мотузка?

– Так і єсть... Я тут... Може, ближче підійти?..

Аж із самого залу обізвався голос. І там уже стояла височенька і стрункенька постать і напружено, і допитливо, і мовчки ждала, і їй відповіли:

– Стій там... яким фахом ти жив до сьогоднішнього вечора?

– Катом.

– Де?

– У Москві, в Бутирці.

– Українець?

– Так і єсть.

– Який у тебе був перший учинок, що викликав до тебе довіру Миколи Лигоровича?..

– Учинок?.. Гм... Ніякий. Я у селі Вірливці, на Україні, убив тільки колишнього царського поліцей. Він до революції служив у кінній поліції... І разом з ним убив його жінку і два хлопчики... А дівчинки не встиг... Їй було вісім років, і вона втікла.

– І чи ти про неї потім що-небудь чув?

– Чув, вона по людях ходила і співала «Журавки».

– А це що воно таке за журавка?..

– Пісня така... Та я її знаю напам'ять, як хочете, то покажу?

Сталін мовчки з дерев'яним виразом обличчя повернув голову до Миколи Лигоровича, але не зустрів його погляду, бо він дивився несамоовито нашорошено на Мотузку, ніби зв'язував свою долю з його відповідями. І відвернувшись від Лигоровича Сталін так само повільно і з таким рухом шиї, як і повертався. І процідив до Мотузки:

– Покажи пісню.

І той почав. Спочатку у пісні говорилося про степ і про високі гори, і про самотніх журавлят, що голодні ждуть у гнізді на високім дереві батька й матір. І про те, як прилетів журавель і приніс пташеняткам їжу. І про те, як мисливець убив журавля, а журавлят повидирав з гнізда і забрав із собою. І нарешті у пісні говорилося про те, як прилетіла журавка і, нікого не знайшовши, затушила:

І не знялись крила їй
летіти від горя,
тільки ноги понесли
журавку полями.

Довго, довго журавлят
скрізь вона шукала,
довго захід, довго схід
сонцем червоніли.

Передибала вона
нашу Україну,
та журавлят не знайшла,
а світ їй запався.

Ой, журавко, журавко,
ти дітей шукала,
а хто ж тепер піде в світ
про тебе питати?..

Після пісні Сталін крутнув вус правою рукою та й спитався знов:

– А хто ж він тобі був, той поліцай?

– Кум.

– А як же це ти так свого кума?

– Мене Чека викликала в район і сказала, що як я не покажу ніякої революції, то вони виберуть такий час, коли я вночі спатиму, і сплять мене разом з хатою. А я собі й подумав, хоч у мене й було трошки земельки, та все ж я завжди любив читати і Біблію, і Кобзаря, то мені не дорого показати свою революцію. І я й показав.

– Сідай, кате.

Той сів. І Сталін затулив реєстр і, не дивлячись ні на кого, тільки будучи з повернутою головою до зали, відсунув лівою рукою його набік. І потім, ніби щось собі пригадуючи, попрохав:

– Будь ласка, підніміть свої руки вгору всі ті, хто ще не був катом?

І всі й не ворухнулися. Усі ніби ще глибше хотіли увійти хоч би у ту можливість супкою, що дає людині тиша. Ані кашлю, ані зітхання, нічого не виявив з'їзд від цього питання. Тільки ніби рівніші поставали їх спини і понуріші під бровами погляди. І Сталін, не встаючи і так супокійно, неначе констатував, що довбня є довбня, знов ствердив питанням:

– Усі кати?

У відповідь і тепер було тільки непорушне мовчання. І диктатор устав, і заговорив зло-радно і з понурою втіхою:

– Так, ви всі кати... І вам немає місця і неможливо, щоб ви його й мали і на цім світі, і як ще хтось вірить у той, то й на тім. Ви кати, ви мерзота і в очах людей старої культури, і в очах тих, які вас тепер проклинають. І вам відступати немає куди, хіба що під кулю у землиці чи під обух у селі... Вам найщасливіший вихід із своєї душі і з вашого становища тільки в обійми холодної смердючої і слизької смерті... А поки ви ще живі, то ще можете інших туди посилати і за це мати можливість гвалтувати чужих жінок, пити горілку, їсти хліб і спати в теплі... І коли ви ще маєте таке «сьогодні» і таку перспективу майбутнього, то хіба й цього мало?.. Значить, і вам є заробіток і нагорода, бо ж все, що мають ті люди, яких ви уб'єте, буде ваше... Хіба ж не так?

І в залі в цей час почулося коротке зітхання кількох сотень грудей, неначе люди зрозуміли суть справи і те, що вже не буде інших сутей, ні гірших, ні кращих. Та й знов, неначе заворожена страшним видовищем біжуча мить, напружилася в залі мовчання. А Сталін вів своє:

– Я вам даю право над людьми цієї країни, яких я вважаю ворогами її. Вони зараз невидні, але вони себе виявлять з такою доконечністю через рік, як виявляють себе літом черв'яки після дощу. І ваше завдання буде в тім, щоб їх тепер з усією їх смердючою тваррю вирвати зісподу на убійчий погляд нашої сили і здерти з їх усе добро, яким вони обросли, і нагородити ним себе. А їх кості і шкіри по можливості впакувати так у небуття, щоб навіть мої і ваші приятелі і прихильники не могли й догадатися, де їх кладовище. Інструкції для цього вам дасть у подробицях Миколай Лигорович Єжов... Але прохаю вас не радіти тим, що тільки ви кати

і сволота!.. Гляньте вгору і під ноги собі: все червоне, і ви від його червоні, і я червоний... І в мене теж така перспектива, як і у вас... серед цього народу і серед тих народів, з яких ви повиходили... Я знаю дуже добре, і ви, і кожна дитина знає дуже добре, що мене звуть червоним сатаною. Цебто катом над катами!.. Ви кати, а я між вами і над вами найбільший!.. Що, відлягло?.. Якщо відлягло, то це значить, стало приємно вам, мої товариші!.. Бачу, що приємно, хоч і мовчите, неначе в роті тримаєте останній віддих ще на цім світі!.. Гляньте ось на цього чоловіка, Миколу Лигоровича Єжова, який не служить ні Чеці, ні війську, а тільки тій справі, що я проваджу поза військом і Чекою. І на тих он людей... подивітесь...

І тут він провів рукою в напрямку лівої купки жовнірів озброєних, а потім і правої, і показав через залу аж на тих двох, що стояли при дверях:

– Всі вони такі, як і ви, і я, кати! І всі ми робимо зусилля довести наші країни до того стану, в якому ми себе почуватимемо добре, і щоб це добре у майбутньому не мало ґрунту змінитися для нас на найгірше... А раз ми хочемо, так воно й буде. Про цю нашу мету товчуть і в школах, і на кожних зібраннях, і на кожних святах, і з приводу кожної нашої політичної події... І тому і вам вона відома, і мені немає чого говорити про неї. Але конче треба зробити застережливість, щоб наше вимріяне не наткнулося на непередбачене і не розбилося і не пішло разом з нами всіма на дно суспільного моря. Застережливість таку зробите ви, кати!..

Я пошлю вас у найхворобніші місця України, і кожний з вас буде призначений на певне місце в село чи район. Робота буде громадського характеру. І ви все ж не, підлягатимете ні Чеці, ні війську, ні комнезамським організаціям. І геть-геть, після вашої роботи і Чека, і військо, і колективи зіллються непомітно з нами, і утворимо потрібне нам суспільство, в якому ми, кати, зневажені в сьогоднішнім світі, будемо володарями світу і будівничими, і панамі свого щастя, яке ми передамо своїм дітям, внукам і правнукам... І вони вже не знатимуть, що ми були кати, а тільки матимуть на увазі те добро, яким вони житимуть, коли нас зватимуть будівничими і винахідниками щастя для всього людства. Діти батьків не питають, де вони беруть засоби для їх утримання. І через те все, що ми робимо, то тільки для себе. І всі, кого ми убиватимемо, то тільки для добра свого, своїх дітей і майбутнього наших дітей, що тоді буде зватися щастям всього людства. І цього ні на хвилину не спускайте з ока... Чи питимете горілку, чи лежатимете у рівчаку, ховаючись від куль, чи спатимете із жінками забитих вами їх чоловіків, чи лежатимете поранені в державній лікарні. Для цього нашого майбутнього я зараз вас і посилаю на Україну... І ви там прислухайтеся до всіх тих осіб, яких шанує народ і любить... Навіть хоч би десять душ тільки для якоїсь особи віддавали свій респект, то й таку треба конче тримати на замітці до того часу, в який ви з нею порахуетесь назавжди. І чи вони, ці люди, будуть кооператори, чи учителі, чи звичайні селяни, чи низові партійці, цебто ніби наші близькі, то однаково мусите знайти засоби, щоб якнайшвидше їх знищити!.. Про це вже думав і багато вже для цього зробив Миколай Лигорович. Засоби підібрано різні. Револьвер – убити з-за рогу і скласти на іншого вину... Отрута... Непомітно отруїти за допомогою жінок і дітей і поховати так, неначе задавленого самим Богом... Провокація. Коли не можна буде використати ні зброї, ні отрути, то підгекати такого супроти нас і тут же відкрутити голову...

Але якщо поміж селянами вам трапиться знайти і знищити якийсь талант: чи соціальний, чи культурний, то ви про його зберіть анемнезу... Цебто всі його життєві факти: як він виявляв себе, вибиваючись вгору, і як він виявляв себе, уже оформлений, у своїй діяльності, і мені про це здати звіт, після того, як я вас викличу. Про таких людей, вами убитих, але з великими освітами та ще й, може, родовитих, та ще й, може, із покоління інтелігентів мені нічого не потрібно доповідати!.. Пугачови, Стеньки Разіни, Хмельницькі не родовиті люди, і їх покоління інтелігентські не формували, а з роду в рід цілі племена їх своїми пристрастями і вимогами розпікали, кували і давали їм образ свій.

Через рік, а, може, й раніше почнеться колективізація, і суспільство від згаданих людей мусить бути нами очищене... Як бачите, у наших труднім ділі вам будуть товаришами: обман,

підтравність, зрада, душогубство і витривалість!.. А хтось із вас прохопиться словом про нашу зустріч на якомусь місці, то вже не зійде з того місця живий... І після його геть всіх вас, катів, буде знищено до ноги. І через те ви всі уже тепер мусите знати, котрий із вас здатний висолоплювати язик із-за зубів!..

Все те, що я тут сказав, практично оформить незабаром Миколай Лигорович Єжов і зараз же всіх вас розвезе по призначенню аеропланами! Та ми ще з деякими зустрінемося, а, може, й зо всіма, якщо всім пощастить з анемнезами... І так – до побачення, мої запорожці!..

Єжов здригнув. Сталін дивився на його і простягав на прощання руку. І Єжов, ніби зрозумівши, в чім справа, раптово і собі простяг до диктатора, і той стис мовчки її і відвернувся. Єжов зніяковіло поправив на боці ліворвер і сквапно стасував реєстр у палятурці, і взяв під пахву, і рушив до бокових дверей зали... і, відчинивши її, показав рукою першому ряду, щоб виходив... І всі присутні встали і почали ждати тоді, коли передні виходили у суворому порядку, неначе ченці з молитви або школярі до причастя. А Сталін мовчки стояв і, підвівши вгору праву руку, тримав її по-військовому на знак прощання. Коли майже половина вийшла, то Єжов і собі став у чергу найближчому проходящому і вийшов з ними разом... А вже як останні з заднього ряду почали доходити до дверей, то гурток військових у білих мундирах встали і один за одним собі пішли за всіма. Це саме зробили і ті, що стояли зліва. Тільки аж ті два, що стояли по той бік зали, зійшли із своїх місць і вийшли надвір своїми дверима, і зачинили за собою двері. Сталін лишився сам, спустив руку, і трошки постоявши, глянув на мапу на столі, чогось її потяг до краю стола. І не затуливши, вийшов тим спрямуванням, яким і увійшов.

Розділ перший. Україна. Оникіїв Яр

Колись у Оникієвім Яру стояло повно води, яка вся попід береговими пагорбами була обросла осокою, рогозою і очеретом. Тільки серединою лисніло плесо води. І воно непомітно простягало прозорінь під сонячним світлом до величезної загати, насипаної ще за панщини. І вона тут було тільки й стримувала воду. І сюди тільки, може, раз на рік з'являлися мисливці трохи пополахати дичину, та ще пастушки з раннього квітіння аж до першого жовтня дзвінками вигуками оглашали тут болота, зарості на болотах та не скаламучені води, які тільки блисками сонячного проміння порскали навкруги, коли безпритульна дичина їх раптово ламала чорно-білими або червоно-чорними лапками та білявими носиками, ловлячи рухливу мільку та бубирці...

Радісно було колись глянути з височини якогось боку Оникієвого Яру униз. Вода срібною свіжиною вирізнялася у небесну глибочінь серед куп зеленого верболозу і важких своєю вогкістю верб. Між ними можна було конче побачити якусь корову, що втікла із-за бугра з набридлого стійла і тепер стояла по черево у воді та тільки хлюпала довгим хвостом себе по боках. І хвіст її відбивався у воді так, неначе якесь казкове весло серед глибочезного неба. І радісно було чути гуки обуреного пастушка, який, побачивши утікачку від отари у воді, несамоовито лаяв її, на весь яр розкидаючи луни:

– А щоб ти луснула була ще маленькою!.. І щоб ти, розсобача душе, повік була сонною і не побачила не тільки оцей рогіз... Будь він тобі тричі проклятий... А щоб до Страшного суда і кісток своїх не визбирала!..

І кажуть, що спочатку вся загата була суцільною від одного краю до другого, тільки насеред неї, якраз у половину її височини, була прокладена наскрізь неї велика цеглова дірка для збігу лишньої води. Але коли земля навколо неї розмилася водою, то і мур цеглової дірки розвалився, і утворилася серед загати розрива, і вода опала так низько, як ще ніхто із старих людей не пам'ятає. І та вода, що стояла глибочінню, почала безнастанно дзюркотіти у ще дальші зарослі Оникієвого Яру, неначе неодмінно на те, щоб пастушки своїх корів виганяли із води, не пливучи до них наввимашки, а тільки щоб скидали штани і несли їх над головою, по пуп у воді бредучи до своєї худоби.

Радісно колись було супокійній людині спостерігати кольори Божого світу і самий Божий світ: як сонце і річці цілий день світилися, і як і сонце, і річці погасали надвечір і зливалися із своїми тінями.

А тепер ні для ока спостерігача, ні для гуку пастушка, ні для свавільної корови немає нічого у Оникієвім Яру. Та й лиски і качки сюди не навідуються навіть для того, щоб жива душа почула свист їх крил!.. Верби давно вже повирізували, і пеньки з їх погнили і потрухлявіли. Вода збігла, очерет, рогіз і осока зникли, як і не було, а замість їх чорніє засохлий та порепаний мул. А через простір яру, упродовж аж до загати, ледь-ледь помітно тягнеться блискучим чорним блиском вузьенька ниточка осиротілого струмочка. А на колишніх берегах видніють свіжо-упорядковані чотири кринички. І проти кожної з бугра нависла в яр зроблена нашвидку невелика садиба.

Але не ці хати були приключкою до спустошення води і рослинності у Оникієвім Яру. У 1930 році в селі Куцівці москалі звернулися до селян, щоб вони відбудували зруйноване господарство поміщицьке на Холодному. І кожному селянинові пообіцяли, що як він виїде парюю коней на відбудову, заплатити за день по півпуда піскового цукру. Мовляв, на цю ціну погодився і Матусівський цукровий завод. І селяни рушили, старе й мале, і кіньми, і тільки вруч робити нову економію. Головно їх те спонукало, що із цукру виходить дуже міцна і добра самогонка...

І в Оникієвім Яру косили очерет, рогозу, осоку на сніпки. Рубали верболіз на закидку і на заплітку стін.

І товклися ціле літо аж до глибокої осені. І вирізали, і витовкли своєю скотиною і возами, і своїми невтомними ногами увесь яр аж до глибокої земельної чорноти і білувато-жовтої глини. І лишили яр на 1931 рік неначе випалений: нічого не вродило хоч трошки зазеленити колишні береги і дати живого блиску вільній проточній воді...

І ці чотири хатки, що спершу були, ніби чудовий додаток до краєвиду в Оникієвім Яру, зараз і самі ніби аж почорніли від того, що прийшлося дивитися на низ, на пересохлий та порепаний мул... Ніби вони всю чорноту майбутнього спустошення прийняли у свої зариси, що простяглися від їх аж туди, у ще незриму руїну всієї України, яка мала стати за присудом московських завойовників колгоспною калікою та обшарпаною через якихось кілька місяців.

Крайня хата над Оникієвим Яром, що стояла якраз поруч того шляху, яким колгосп вивозив верби, очерет, рогозу і осоку, була Овсія Юхимовича Бруса. Зараз від неї аж до кринички в яр зеленіла бараболя, а навколо хати і невеличкої повіточки, що стояла трохи далі, на бугрику, стіною позводилися соняшники, і поміж ними поплуталося густе та листасте гарбузиння. Тоді як перед вікнами хатини, у подвір'ї на спориші, коло стежки в яр, лежали порожні ночви, а праворуч від хатніх дверей стояв оголений росішок, а під ним цинкове відро. Трохи ж далі, перед першими дверима повіточки, що тепер стояли навстіж, бовванів одинокий візок. На йому лежав хомут, дуга і батіг, та ще дві курки діловито греблися на візку коло їх у соломі. Все подвір'я мало вигляд спустошеності: бараболя над стежечкою, що від хати в яр, була потоптана, і спориш між хатою і повіточкою був так вибитий, що на нім ще й досі позначалися такі сліди, як ото буває хтось посковзнеться на молоденькій травичці і розтягне вздовж порвані її листочки і видушений зелений із їх сік. Цю пустельну одноманітність підкреслювалося ще й тим, що з-за зачинених других дверей чулося дуже голосне мукання хоч телиці-ялівки, а хоч молоденької корови.

Тоді в селах можна було бачити такий вигляд дворів дуже часто, бо вже тоді Совети хазяйнували десятий рік на Україні і вже привчили селян до безнадійної перспективи їхнього життя. Але із цієї садиби кілька день тому ще й винесли на кладовище стару господиню. І все це разом не могло сприяти веселішому вигляду двору.

Хата була зроблена на зразок традиційних українських хатів. Вона розділялася сіними на дві половини. Тільки й було різниці у архітектурі те, що одна половина хати була далеко меншою від другої. І зараз у меншій коло вікна стояв височенький чоловік років тридцяти, одягнений у тужурку і в штани навипуск захисного військового кольору. Лице у чоловіка було трошки здовжене і голене і дуже приємне на вигляд. І зараз воно було отінене думкою, що справляло найзначущіше враження у всім його вигляді... Це був син Овсія Юхимовича Бруса. Його викликали телеграмою із Києва на похорон матері. Але через те, що поїзди ходили ще по натхненню Чеки і не в ті часи, які висіли у розкладах руху на залізничних станціях, то Іван Брус і опізнився аж на три дні, хоч виїхав із Києва вчасно. І так він матері не побачив ні перед смертю, ні мертвою. І зараз оце, стоячи перед вікном і бачачи подвір'я в сумнім стані і чуючи мукання телиці, яке в цю мить йому здавалося тужем за господинею, думав одну настирливо уперту свою думу, похому своєю невідгонимістю на одну якусь маніакальну у тієї людини, що задумала життя скінчити самогубством:

— У чім були її радощі і що складало її втіху в житті?.. Мабуть би, і вона не сказала, якби її спитали? Адже ж для існування людини думка виконує іншу межу, ніж та, в якій вона себе тримала. Бо ж людині страшно боляче припускати в житті достатність того, щоб накидати на світ дітей, неначе розсипати із жмені десь у закутку горошинок, щоб як зникли, так щоб і з'явилися. І те тільки щоб жило, котре має сили вхопитися ключечками із землі і дати пагінці, і листочки, і стручечки... І нарешті знов спочатку і так самісінько. І про тих, що згинули, немає нікому ніякогисінького діла... Чи вони були чогось на світі, а чи зовсім не були?..

І вона ж ніколи не дбала про те, щоб дитину якось навчити молитися Богу чи щоб навчити шануватися між людьми, бо й сама, здається, знала тільки «Отче наш» і «Царю Небесний». І вдуматися у те явище, що звалося «мати дітей», у неї не було часу ні вільної думки, яка з'являється у вільнім відпочинку. І поведінка її дітей між людьми нею освячувалася тільки та, яка в собі несла першість брутальної сили. Набила сусідська дитина її виплідок, то вона й навчала скривджене:

- А ти, як він тебе пхнув, ухопи цеглину і бий нею його, де влучиш.
- А як я його вдарю по голові, і він буде крутитися, неначе курча?..
- Ну то він і здохне, як курча, тільки й того, що краще його сховають.

І така школа у першу чергу відбивалася на ній самій, і вона ні одно своє поріддя не могла заставити, щоб воно їй помагало. Їх було шестеро, і всі одно за одним... І всі вони з рання до смеркання десь бавилися, билися, прибігали додому замурзані їсти і знов розбігалися. А вона, плачучи, сама-самісінька, і обпирала свою сарану, і обшивала, і порала сама скотину, і дбала їй їжу, ходячи по панських берегах з клунками трави і носячи з панських загонів із свіжонакиданих ясел то пшінку, то сіно, то іншу якусь пашу для тієї однієї корівки, яка малася у господарстві, щоб хоч пісноту якось заситити.

У неї не було часу навіть заговорити до своїх дітей, а не то що ще чомусь навчати. У неї ж були і кури, і качки, і гуси, які так само, як і діти, потребували і уваги, і догляду. І все зводилося в догляді до того, аби птицю змалечку привчити до хати, а дітей до того, щоб кожне знало, хто тато і хто мама, і щоб утрапляло до хати так само, як качата, гусенята і курчата. І була жорстока у своїй науці своїм дітям для їхньої поведінки із сусідніми дітьми, а сама хотіла б, щоб її діти слухали її тільки з доброго слова так, неначе вони породилися на зразок Афродіти, що враз була і мудрою, і гарною, і богинею. Вона хотіла, щоб її людську думку розуміли ті, які вважали кожне її слово, як пару до води, як піну до шумування хвиль, і як непотрібну працю, щоб витягти з печі якесь вариво, коли матері нема дома. Одно слово, материну розмову вони мали за щось таке непотрібне, після якого іде справжнє діло: хоч биття, хоч їжа, а хоч укладання на нічний сон. Вони краще відрізняли материне діло від її слів, ніж чужі городи від своїх і чужі садки від тих кущів полину, що росли у матері під хатою.

І своє невдоволення дітьми мати кінчала тим, що розповідала чоловікові, батькові своїх дітей, про їхні неморальні вчинки... І вже йому дорікала, що він їх розпустив і що не вміє тримати їх у руках... І під цей гук підкидала, як у піч дров для більшого полум'я, те, що він, батько, не думає про завтрашній день, не хоче собі хати будувати і розпозичає зароблені гроші таким людям, що ніколи їх не віддають... І що пиячить, забуваючи про сім'ю і про Бога... І що з товаришами разом налившись, плаче, співаючи про «п'яницю гіркого». А в церкву ходить тільки двічі на рік: на Великдень та на Різдво. І таке траплялося найчастіше коло обіду або коло вечері. І батько тоді, ніби перший раз бачачи своїх дітей і ніби не почувши всіх дорікань своєї дружини, придивлявся до тих істот, що разом з ним їли, і світлячи своїми ясними сірими очима і ховаючи усмішку у довгих та кудлатих вусах, говорив:

– Я від світання до смеркання їзду по селах та по економіях, справляю у пана свою службу і людей зарятовую, як лиха година ударить їх товаряку. І не знаю, що воно у тебе тут за турки ростуть... І якщо воно поводить, як скотина, то воно, оце людське сміття, мабуть, якась скотина і є. Тут уже я нічого не зроблю... Не слухає твого людського слова, хапай першу поліняку і періщ по чому влучиш... По вухах, по голові, по животі, по спині... По чому влучиш... А братиметься якесь із тобою вручки, скажи мені, і я з ним теж візьмуся вручки і скрутю з Божою допомогою та з доброю полінякою якомусь в'язи... І, може, збільшиться у пеклі якимсь чортом. А якщо у Бога ангели похожі на моїх дітей, то збільшиться на небі одним ангелом.

І мати замовкала і мовчки втирала сльози, що котилися з очей великими краплинами по лиці. І мовчки, плачучи, мила посуд, а потім ішла десь у господарство і десь за повіточкою під стіною чи між соняшниками ставала навколішки і кілька разів прочитувала «Отче наш» і

«Царю Небесний», а потім починала імпровізувати молитву, яка, на її погляд, краще підходила до діла:

«Я в Тебе, Боже, багато не прохаю, а тільки те, що Ти можеш мені зробити Своєю ласкою і без мого нещасного прохання... Якщо трапиться лиха рука на моїх дітей, то нехай вона не має сили поперебивати їм кості і в ногах, і в руках... Щоб не були каліками та щоб мали силу навіть тоді, коли почнуть людські вороги ще й орати бідними людьми».

І знов усякий дріб'язок для їх споготовляла і мовчки обходила всякий примус, який би спонукав її дітей до роботи. І навіть забувала, які дні над її головою проходили разом із сонцем, бо одуріла від клопоту та самоти. І сусідки це знали і приходили завжди до неї перед святами та й казали, що зватра не можна робити, бо неділя чи там якесь інше свято.

І діти росли неграмотні і незвичні до роботи і до того, щоб слухати порад чи якогось розумного наказу. А як попідгонилися вгору, то їх і порозгонив жах Московської диктатури по Україні у такі місця, яких стара мати і вимовити не вміла. При ній лишився тільки Мадес, який московські перемоги над Україною прийняв собі як пророкування добра, а розумнішим людям від його як належну кару за те, що вони розумніші за його. І він одружився і став запомишляти матір'ю, неначе якоюсь худобиною. І ось її вже немає. І жаль стис горло Івану Овсійовичу:

– Навіщо вона жила? І кого виглядала, і кого вигодувала?.. І яка їй була за це дяка чи словом, чи поглядом, чи якоюсь потрібною подарованою річчю? Ні дяки, ні співчуття... Як деревина самітня, як висохла билина, яку ворона чи сорока несе на своє дерзке гніздо. Яке страшне і безіменне життя!.. І яка порожнеча на тім місці, де людина має в запасі слова: Бог, Правда, Справедливість! І де є ближче від цієї порожнечі до світової і вимріяної людьми Правди? Чи відти, де мати не мала сили і не вміла вести своїх дітей у своїй волі? Чи відти, де страшне лихо Московської диктатури скувало, неначе мороз води, нещасних людей в одну безрухість закам'янілого настрою від переляку, аби він, сам себе переживши, став містичною силою, на якій мала б триматися майбутня людськість у московських лапах?

Це було в 1923 році, в жнива. Червоноармійські московські частини переходили Черкаський повіт і вбивали, арештовували і катували тих, що були у зв'язку з не виловленими ще повстанцями. А Іван Брус тоді був у Києві перший рік за студента і якраз там і жив. І ось одна частина туляків зайшла в село Куцівку. І в сільраді по списку, який мали з собою, стали вимагати людей, причетних до повстання. І назвали тоді Бруса і шкільну учительку Сіму Покальчук. І її негайно привели із школи і за вимогою червоноармійців заперли в холодну. І шатнулися в селі, аби скликати людей дивитися, як будуть карати «бандитку». А через те, що населення було в полі на роботі, то до сільради прийшов тільки голова організації незаможників. Москалі вдовольнилися і запропонували йому бути присутнім при покаранні дівчини. І голова незаможників спитався політрука:

– А хіба вже суд відбувся, що вже говорите про кару?

І той з притиском йому зазначив:

– Ще тоді відбувся, коли сформувалася перша частина армії, щоб іти з Росії на українських куркулів. А вас ми хотіли сьогодні скликати, щоб ви виявили з нами солідарність. А раз вас нема нікого, то ми тут є, щоб довести свою справу до кінця.

– А якою ж карою ви покараєте арештовану дівчину? – спитався знов голова сільради.

– Ми ще не знаємо. Це буде залежати цілком від наших червоноармійців. Ми вирушимо від вас уночі. І по дорозі зупинимося для виконання екзекуції коло сільради...

І стурбований голова незаможників запитався востаннє:

– А хіба можна бути справедливим до дівчини, не спитавши в неї ні одного слова про справу?

І політрук, глянувши на його насмішкувато, запевнив:

– Якби ми були справедливі до бандитів, то вони б не були бандитами... Ми вас не силуємо. Можете й не бути на екзекуції. Ідіть собі.

І політрук лишив сільраду.

Справа розмови відбувалася перед вечором. Сонце вже було за Костяченковими вербами, і тіні від їх затемнювали увесь вигін перед сільрадою. Тільки ще вона сама світилася однією половиною причілка, та коло неї в дворі червона пожежна машина блищала піднятим кінцем водокачного коромисла. І незаможник вийшов із сільради і, примостившись на ганку, почав чекати, що воно буде. У сінях сиділи на двох ослонах озброєні чотири червоноармійці і гляділи дівчину, заперту в холодну. І настав вечір, потемніла сільрада і в її дворі погасло коромисло на пожежній машині. І один з чотирьох червоноармійців підійшов до незаможника на ганку і звелів:

– Ей ти, слухай? Правалівай атсюда...

Незаможник не зрозумів. Тоді червоноармієць випнув наперед рушницю, неначе споготовившись до стрілянини, крикнув:

– Правалівай, гаварят!...

І незаможник, зрозумівши тепер, чого від його хочуть, відійшов від ганку у протилежний бік до людської садиби, бо вже політрука не було, щоб змагатися за справедливість. І під людським двором незаможник став чорніти, неначе стовп, обгорілий на руїні.

І враз почулася із-за верб маршова музика, гавкіт собак і тупіт москалів. І незаможник швиденько покинув своє місце і зник між хатами у темноту вулиці. А музика і душ півтора солдатні зупинилася на вигоні перед сільрадою під вигук:

– Стій...

І зараз же на ганок сільради вийшли два червоноармійці, кожен з ліхтарем. І залунала нова команда до озброєної частини:

– Вільно!.. Всі в коло!..

По боках частини стали з'являтися селяни і ставати то коло ганку, то під тином, то осторонь від загальної тисняви людей. І розітнулася знов команда:

– Перше півколо... круг...ом!

І все коло нашорошилося обличчями до ганку. А на ганку вже стояв ззаді ліхтаревого світла політрук. Він почав говорити, і його лице і постать були у темряві, тільки блищала бляшана зірка на будьонівці та пряжка пояса на животі:

– Товариші, вам не треба нагадувати про те, яке велике зло роблять нам повстанські банди. Вони гірші від найлютішого звіра. Бо звірі тоді небезпечні, коли випадково з нами зустрічаються. А повстанці шукають цієї зустрічі, але так, щоб напасти на нас ззаді. І не шкодують ні поранених, ні хворих, які самовіддано робили нашу загальну російську справу і опинилися тимчасово у бездіяльності. І ви мусите бути жалісніші до своїх товаришів, і мусите бачити і свій завтрашній день... Перед наші очі зараз ведуть бандита, і ваше діло згадати про робітничо-селянську Росію і від щирого серця зробити вирок бандитові... Увага! Його зараз ведуть...

І справді, саме в цю мить два червоноармійці вивели по під руки з сіней сільради дівчину на ганок. І ті, що тримали ліхтарі, підняли у рівень з її обличчям світло. Голова її була без квіток і стрічок. Коса самотньо злягалася від потилиці на спину. Тільки рукави сорочки пишно майоріли мережками із-під чорної корсетки. Обличчя було простеньке, ніби дитяче, і дивилося перед собою так, неначе впізнавало між натовпом у вечірній темряві свою ласкаву долю. І здавалося, що воно б засміялося сміхом, яким зустрічають діти прихильну до себе увагу. Бо ж Леся Українка і для неї написала слова:

Я на гору круту кам'яную
буду камінь важкий підіймать,
і, несучи вагу ту страшную,
буду пісню веселу співать.

Та назустріч молоденькій патріотці і нашій Великій Поетці все повітря здригнуло неса-
мовитим і диким ревом задоволення, що виявилось московською піснею:

В селє малий Ванька жіл,
Ванька Таньку палюбіл...
Тпру, ну, га-го!
Тпру, ну, га-го!

Рев, свист, тупання ніг і плескіт у долоні... Якби табун вовків, табун собак-вовкодавів
і з десяток бузівків телят змішалось у один клубок звуків і боротьби, то таким би жахом не
війнули на людину, як це сталося від москалів під літнім вечірнім небом перед сільрадою на
Україні.

І два червоноармійці спустили вниз ліхтарі, а другі два повели оглушену переляком дів-
чину до червоноармійського кола. І розступилося воно, і впустило водіїв і дівчину до себе все-
рєдину, і замкнулося. І вся солдатня без команди повернулася очима в центр. І в ту ж мить
верескнув повний несказанної розпуки крик молодої українки. Але його заглушив спів вели-
кої кількості пітних та розгарячених горлянок: зачули про таке та ще й про те, що у сільраді
червоноармійці питалися і за Івана, то рішили, що і їм так може накопитися якесь лихо. І зій-
шли з рідного двору у сусідські села перебути поганий час. Та й забарилися так, що тепер не
мали змоги з'явитися навіть на похорон матері.



І два червоноармійці спустили вниз ліхтарі, а другі два повели оглушену переляком дівчину до червоноармійського кола.

І чи після такого об'єднання України з Москвою міг бути якийсь клопіт у Мадеса про батька і про те, що грамотний брат живе напередодні того, аби бути оголошеним бандитом... І що йому у рідній землі будуть двері відчинені тільки для виходу на той світ, а для входу тільки у тюрму? А про інших братів і сестер нема чого говорити, бо яка мати мертва чи жива може зібрати до себе, хоч на хвилину, тих дітей, що москалі розженуть по світах та по шляхах? Від материного горя ще можна уявити собі далечінь, яка кінчається Богом і вимріяною людьми правдою. А від московської волі, що веде українських дітей по закривавлених шляхах дійсності, немає можливості навіть подумати про якусь далечінь, яка кінчається Богом і вимріяною людьми правдою, та ще й з тією господарською дійсністю, де самотня і прив'язана скотина не тужила б ревом із повітки за статечною та дбайливою господинею.

Розділ другий. Іван Овсійович і батько

І враз надворі почулася хода людини, і Іван Овсійович перервав думку і геть-чисто став іншим: інший настроєм і такий до тих думок, що ішли, як і той птах до своєї пір'їни, яку згубить. І справив він свою увагу на те, хто йде. Такий душевний рух, як цей, міг виробитися тільки безугавною обережністю із словом у тих обставинах, серед яких він жив у Києві. Може, він би і спокійніше закінчив своє думання, якби від його передбачала

З-под города ідьом,
за Дунаем турка бйом!..

І спів плигав під зоряним небом ревом жорстокості, то реготом перемоги, то свистом нахрапного шалу. І ця душогубська оргія крику, реву, свисту тяглася, мабуть, з годину. Вона заглушала собою те, що коїлося в середині кола. А навмисне для цього призначені москалі, порозганявши селян від страшної екзекуції, що глушилася ревищем, ходили навколо кола і стерегли жаж, що уставав цинічним та роз'юшеним гвалтом до зоряних небес. А село мовчало ще тихше, як у надрах кам'яних гір сон майбутніх катастроф. Тільки собаки у близьких городах та дворах аж пінилися гавкотнею та виттям. Нарешті ревище звіроти затихло, знов розступилося коло, і винесли два червоноармійці з його нечувствєнну дівчину і, піднісши її до тину біля пожежної машини, перекинули її у пожежний двір. Дівчина впала на землю, не ойкнувши і не застогнавши. І почулася команда:

– Станавись!.. Равняйсь!..

Небо було зоряне й тихе. Тільки цілу ніч собаки валували по людських городах і по дворах, але на вигін до сільради не наважувалися вибігати. І сільрада, і пожежний двір мертво німіли. А там, де було «коло» московської солдатні, лежала пожмакана корсетка, та хазяйки її з-за тину не видно було. І тихо темніли на Костянченковому березі верби і високі явори. У їх коло коріння лежав чорний туман, ніби для того, щоб хтось подумав, що мертву українську дівчину якби шукати, то й там можна було б знайти. І не рипали хати нігде тієї ночі, і люди були, ніби невидимки тієї ночі.

А на другий день сільрада общєською грабаркою відвезла на кладовище самотню українку і сховала без ніяких відправ. Навіть родичів не сповіщали. Дарма, що вони жили в недалекім селі Калинівці.

Після цього село і сусідські села мали що говорити, мабуть, з місяць. А брати і сестри Івана Овсійовича як ся якась реальність, а то його психічні рефлексії ішли ніби для того, щоб виправдати сум про тяжку для його душі ситуацію. Людина, коли ховається із словом, то й думки цієї цурається, що проситься у слово, і завжди носить у своїм зовнішнім виразі відбиток якоїсь приреченості, а разом і маніакальності.

Та й оглянувся він навколо себе ніби для остаточного заспокоєння. І аж тепер він помітив розташову тієї хати, у якій він був. Вліво від дверей була піч і лежанка впродовж печі у кутку і відрізнялася від стіни такою смужечкою простору, аби тільки було можна боком пройти. На лежанці лежала постіль, упорядкована на день. А вправо від дверей попід самою стіною стояв маленький ослінчик, торкаючися своїм кінцем лівого боку високої із соснових дощок шафи. І від того, що вона була нефарбована, то мала вигляд кольором дуже давніх дверей коло якогось льоху. Вона була замкнена на колодку, із-під якої виднілася велика і кругла сургучева печатка з двома мотуззяними хвостиками. Напроти неї під другою стіною білів під скатертиною столик. На нім нічого не було, але під ним лежав чималий чамайдан, уже обкручений мотузкою, видно, для від'їзду його хазяїна. Піч була заслонена, і перед її припічком бовванів маленький стільчик на трьох ногах. Долівка була земляна, нерівна і давно мазана, але чисто заметена, а

віник лежав доладу покладений при стінці лежанки. А в сумній височині над столиком висіла дуже давня, аж чорна, невелика ікона Спасителя. На ній виразно блищали тільки худі щоки божества, і над ними невиразно темніли плями очей. Та ще внизу на ній, під Спасителем, жовтіла Адамова голова на двох перехрещених кістках. Із-за ікони з одного боку стирчали дві маківки, притримуючи край біленького рушничка, яким завішена була іконка... І все було тут мовчазне і нерухоме, неначе трималося в своїй нерухомості сургучевою печаткою, що висіла коло колодки на шафі.

Аж рипнули двері, і в хату увійшов середнього зросту чоловік, сухий, сіроокий і зарослий аж до очей рідкою русавою борідкою, яку на два боки розтягали великі довгі вуса:

– Добридень, бо я тебе ще сьогодні не бачив... – обізвався той, що ввійшов.

А Іван Овсійович, не відвертаючися від вікна, відповів:

– Не бачилися, тату...

Ця відповідь, видно, вразила старого чоловіка, і він зараз же сів на ослінчик при самій шафі і з боєм в голосі спитався:

– Ти сьогодні хочеш їхати?..

– Сьогодні.

Була суха і коротка відповідь молодшої людини, що все в отій самій вистаті, не повертаючись від вікна, з виглядом тяжкого смутку стояла. А батько правою рукою, яка стала тремтіти від осереднього хвилювання, почав від бороди натягати вбік довгий вус і говорити переривчасто:

– Сину... візьми мене з собою в Київ... Я тут швидко умру... Там же є усякі лікарні для скотини... А ти знаєш, я умію ходити і рятувати усяку твар... Я не буду тобі тягарем і не буду над душею тобі нависати, сину...

І син раптово повернувся до батька і став дивитися на його. За всі три дні він аж тепер був уважний до батька. Оце повернувшись, він помітив у всій його сидячій постаті якусь несказанну зміну тієї людини, яку він завжди уважав своїм батьком та ще й людиною рішучою і нап'ятою завжди якоюсь негасимою енергією волі. Він як оце приїхав, то не дуже придивлявся до батька, бо брат Мадес наговорив, що старий п'є безнастанно горілку і що люди з кожного села, у якому він лікує скотину, привозять його додому неначе мертвого від горілки і зносять, і кладуть коло призьби перед хатою ще непорушнішого від деревини. І батько там лежить до опритомнення. А потім сам устає, уточується у хату і вже там долежує свого п'яного чаду. І Іван Овсійович, тепер бачачи у батька очі, не то повні сліз, не то хворобливого сльозіння так, що він ніби не бачив навіть, з ким говорив, – став ще пильніше вдивлятися в образ рідної людини.

На йому старенький чорненький піджачок і такі самі штани, управлені у вимазані дьогтем чоботи... Мабуть, ще перед похороном вимазані... І двовуха шапка у лівій руці на лаві, перекинута дном угору, говорили страшною і незгласимою мовою про якийсь душевний і незносний тягар, а не про пиятику. І в Івана Овсійовича аж тепер мигнув у голові сумнів щодо правдивості братових інформацій. Він знов у цій жалюгідній постаті упізнав ту людину, яка ніколи не доведе до того стану, про який йому розповідали. Вони, видно, надіялись, що гість з Києва прийме батькову хоробливість за наслідки пияцтва. І син сквапно дістав триногий стільчик коло печі і поставив на те саме місце, де він тільки що дивився у вікно, і сів проти батька та й спитався усім боєм смутку і співчутливості:

– Що таке, тату?

– Візьми мене в Київ... Раз там є великі школи на все і на скотину, то я там знадоблюся і не буду тобі завадою... А тут я пропаду... Ти чуєш?.. Ото реве корова, заперта зранку в хлівці. Вона хоче води, а якби повіточка була відперта, а я взяв та й дав їй води, то Мадес не дав би мені просвітку цілий день. Він каже, що я хочу його худобину отруїти... І то дивися ти, і приходить людині отаке в голову!.. Та хіба ж то він її й придбав?.. Та то ж мені Макіївські люди дали теличкою за те, що я їм колись позичив грошей. А вони не мали зароблених, то

й віддали мені теличкою... Та й чого варті тепер оті гроші?.. І я тому її віддав на хазяйство. І тепер, дивися ти, сходить просто з двору з жінкою, а скотину запирає, щоби я варився від світання до смеркання отакою невпорядкованістю..

– Тату, це для мене не зрозуміло, і я силкуюся все збагнути, і думки холонуть...

– Та й де ж його новій людині все взяти до тями?.. Він уже давно злигався з отим комуністичним підгекувачем Маздигонем. І ще як мати наша була жива, то він і її ні в що не ставив, і мене... Ну, наче тобі переробили собачі душі людську натуру!.. Але ми тоді з матір'ю ще якось не давалися на поталу... Ще вдвох сходилися і говорили, що треба разом умерти, щоб не поневірятися на чужих судилищах у своїм дворі... Бо ж якби не комуна, то хіба б Мадес додумався до таких штук із своїм батьком?..

– А ви горілки не п'єте?..

Спитався син з якимсь жорстоким притиском, ніби не кладучи свій присуд ні на брата, ні на батька. І батько враз вирівнявся сидячи. І впала шапка з лівої руки додолу. І, подивившись на ікону Спасителя так, ніби у його мигнула думка взяти Бога у свідки, а далі, упершись своїми очима у синові очі, крізь гіркий усміх, що заворушив вуса у бороді, промовив:

– П'ю... І поки мене люди не минають, я і тієї чарки не минатиму, що від їх простягатиметься до мене.

– І вони вас нечувственого привозять додому?..

Та тут уже старий устав і таким голосом, що виходить із того серця, яке тут на землі всякі суди касує і не сподівається ні від кого якоїсь правди, вигукнув:

– Ну, розсобачої душі душа!.. Добре вже мене обійшли своїм висвячуванням!.. Та чи ти коли-небудь, як жив дома, бачив мене таким, щоб я не своїми ногами ішов до хати... Та ж ти добре ще пам'ятаєш, як я напивався, і ніколи було не іду якимсь возом, а завжди своєю конячкою та ще й верхом... Я ж тоді об'їздив цілий район, лікуючи скотину, і якби я не мав на плечах голови, то мене б і моя коняка б не носила на спині своїй... То невже я зараз, потвоєму, на старість, перед своєю погибіллю можу втратити голову?.. Я напиваюся, але люди не допомагають мені триматися власними ногами за цей нещасний світ... І сорому людського я на свою совість ще не покладав, і ще не зневажав своєї і людської слави!..

І син після останніх слів рвучко нагнувся і дістав батькову шапку з долу і, поклавши її знов на лаву, промовив схвильовано і стишено:

– Тату, сядьте... Я більше ніколи вас не образю цим у вашій хаті... Я вже все знаю про ваше пияцтво...

– Знаєш...

Гірко прогомоніло на всю напорошену хату.

– А чи ти знаєш, що оце та печатка висить ось, коло колодки на моїй шахві, з моїми ліками?.. Бачиш?.. То як же ж ти можеш казати, що знаєш моє пияцтво?..

І син йому перебив:

– Я сказав так, щоб ви зрозуміли, що я страшно шкодую, що випустив таке слово із вуст, бо я не вірю жодній поголосці, що йде супроти вас...

– Сину, сину... Чи ти віриш, чи не віриш, а я знаю, що я такий, який є у тих чутках, що про мене навмисне пускають... на те, аби без ніякого шелесту забрати усі пляшечки ось із цієї шахви...

І він ударив злегка долонею по дверцятах сховища своїх ліків і провадив далі:

– Оця комуна, оця «народная власть» увійшла у стачку з пекельними силами і випустила на нашу землю із самого споду людської злоби найлютіших собак у образі людей, щоб вони нас ось тут, на землі, домучили, не допустивши і до геєни огненної... Бо скажи ти мені, на милість Божу, як назвати оттакі підтравності та лиходійства, що вони коять... Ось учитель сільський, Маздигін... Що я йому заподіяв?.. Але не встигли незаможники зіп'ятися доладу на силу, як уже він звернувся до людей, щоб відібрати у мене мої ліки, бо я, мовляв, не маю права

лікувати скотину... Бо я самоук!.. І коли я таке почув і побачив, що то воно таке говорить із їх печінок, то я вже знав, що відберуть... І не гаючися ні хвилинки, майнув у Ташлик до Сергія Сергійовича... Ти його знаєш... Він людський хвершал, а краще орудує за когось іншого й не такого, як сам. Та й кажу до його:

– Заберіть у мене мою ветінарську аптечку...

А він подивився на мене сумно та й промовив:

– А хто ж буде людей рятувати? Та й з чого ви будете жити?

І я йому зараз усе й розповів, а він, недовго думаючи, приїхав до мене і вибрав ліки, які йому найпотрібніші були... А ти знаєш, що він уміє так само до людей, як я до скотини, тільки що більше грамотний і більше знається із людьми вченими. І що ж він після цього робить? Іде в Черкаси до ветінарного лікаря Фігуровського і повідомляє його про мою справу... І іде в Городище до ветінарного лікаря Бровенка і те саме робить. І аж накінець усього іде в Шполю до якогось жида, теж ветінарного лікаря, і його підбиває. І з'їздяться вони втрьох до Сергія Сергійовича в господу. А в його вже були якісь повітові голови сполкомів... І всі вони гуртом на підставі свідків з колишніх сіл виробляють мені документи, що я маю право лікувати без усяких заборон людську скотину скрізь, куди тільки не поїду. І пошесті, і нещасливі случаї, і хвороби від слабкості організмів. Я тобі про це писав разом із Шелестіаном у Київ... Там у його є донечка Гапуся, та така грамотна... Отож її писання ми до тебе й послали, та, видно, ти його від нас не одержав?

І почулася глуха відповідь:

– Не одержав.

– От бач, як про нас дбає народна власть... І, Боже мій, що то у мене за Великдень був... І люди були, їй-богу, як подуріли, бо як приїхав я в Ташлик до Логвина Кагамлика... У його була кобилка здулася... То, повіриш, людей понасходилося, неначе на весілля або на похорон. І майже кожен прийшов з барильцем під пахвою: той з самогоном, той з брагою, а той з медом... І, як перед Богом кажу, три дні пили та гуляли, аж хата тряслася і, мабуть, долини та яри гули... І Логвин Кагамлик зробив рями до нового мого документа та ще й захварбував їх, неначе золотом. І п'яні невіри почепили у рямах документ на стіну у його та й почали вигукувати:

– От де наш гетьман... Оце так, так, слава тобі Господи, наша взяла!.. Ге-ге, правда, хоч би була і кам'яною горою, і то якби її вкинути у море, то вона б випливала із дна, неначе та пліточка!

Отаке було, насилу я відтіль спровадився додому. Але вони, що то п'яні, винесли мені до коняки мій документ з перев'язаними через плечі рушниками... Ге-ге... І дома я на другий день повісив свою документацію ось тут, на цій стіні, над шаховою з ліками... І вже не журюся, знов за своє. Помагаю людям, і люди до мене добиваються з усіх закутків повіту. Ба, приїзду я якось вечором додому. Розсідлав коня, поставив у хлівці, узяв свою торбу з лікарським при-чандалом і входу у свою цю хатину... Аж гульк: немає на стіні моєї документації. Я торбу з рук та мерщій у хату до Мадеса. Аж він стоїть коло стола, а край столу сидить Маздигін і мовчки посміхається, поглядаючи то на мене, то на сина. Я до Мадеса:

– Куди це ти дів із стіни мій дозвіл на лікування?..

А він:

– Який дозвіл?.. Хіба то, каже, дозвіл був, то, каже, була буржуазна путівка в села каламутити темне селянство...

І сміється так само, як і Маздигін. Я втратив силу стояти і сів на лаву, і дивлюся на ці дві людські подоби, і мовчу. І так мені важко, неначе мені всередину відкілясь упало два пуди холодного олова. І повіриш, я перший раз у житті не розсердився, бо їй-богу, я просто побачив, що це сунеться страшна земляна гора засипати людей і мене вже першого дістала своїм важкелецьким грудням... Ні говорити я не міг, ні щось робити, щоб вийти і не дивитися на свою

біду. Аж заговорив Маздигін і опам'ятав мене так само, як, мабуть, опам'ятовує кат засудженого на смерть, показавши йому віршовку, на якій за хвилину нещасний буде теліпатися:

– Так що, дядюшка, Овсій Юхимович, пора вже стати з «гетьмана» тим, чим ви є... Я прийшов запечатати ліки, якими ви помилково користувалися. Вони народні, їх забере хвершал Онопрейович, а хоч, ми візьмемо і відвеземо у район. А поквалитесь нам перешкоду чинити, то ми з вами царимонитися не будемо... А тепер віддайте нам ключі від шахви з ліками. Скотину будуть лікувати образовані люди, а не такі, що й розписатися не уміють.

Ключі були при мені, і я кажу:

– Ніяка людина не віддає свого добра оттако, з доброго дива. Хочете ключі, товаришу Маздигоне, то беріть їх самі. Вони в мене ось тут, у цій кишені, бо вам тільки так брати їх годиться, а не з людських рук...

Він перестав сміятися і встав від столу та й до мене. Я й собі встав. І він, мабуть, щось помітив у мені, бо зупинився і звернувся із словами до Мадеса:

– Мадесе Овсійовичу, мені брати так не личить. Ви свої. Візьміть ви у свого батька ключі від народного, а через те і від вашого добра.

– Що, совість знайшлася і в вас?.. Добре, кажу, бери, Мадесе, ти...

А він зараз же швиденько до мене та ще й додав:

– Не злякаєте.

І тільки що хотів у кишеню руку пхати, і я не витерпів, я забув, що це насунула Божа кара, супроти якої немає рятунку... і правою ногою я його як ударю під коліна, а він навznak так і впав, а я вихопив ключі з кишені і аж брязнув ними об морду свого сина, і сам вийшов, і хрюпнув дверима...

І хто з їх перший узяв ключі, я не знаю, але вже їх у мене немає, і печатка, бачиш, сургучева висить коло замка...

– Становище страшне... – луною стривоженої душі відгукнувся Іван Овсійович.

– Страшне, сину... – притакнув і батько та й ще додав жалю:

– А найстрашніше для мене це те, що за всі три дні і словом не згадав про всіх твоїх братів і сестер... Адже ж із їх, крім Мадеса, ні одного не було на похороні. І я, прийшовши оце зараз до тебе із своїм проханням, почуваю, що ти нам усім страшно чужий, і почуваю, що я від тебе матиму таку допомогу, як і від того ворона, що пролітає над нашими недомученими головами... І через те у моїй голові іде непотрібний шелест... А, може, і он як потрібний, про те, що ти такий самий, як і ці, які мене грабують. Тільки що ти в Києві і на нас лише націлюєш оттаку тлю, про яку тільки що була мова. А за те, що я говорю, почуваючи таке, догани мені добрі люди не складуть, бо я ж якийсь батько... І до останньої миті не дозволю своєму серцю вимовити вголос, що дитина моя тварюка і мерза гірша, ніж та, що до чобіт пристає...

– Я думав, тату, що вони всі десь поблизу і що були вони на похороні.

– Ні, вони не були. Старший у Кривім Розі, а Каленик на Донбасі, а Пріська десь повіялась аж у Бориспіль. Тільки Наталка у Буді замужем, але тепер лежить хвора і не здужала прибути в останній раз побачити матір...

Але син зараз же устав і почав ходити від стола до лежанки. І те, як він осередньо хвилювався, говорило, що йому дуже боляче бачити все, що батько бачить, і все, що батькові не видно. І нарешті він витяг із кишені гімнастюрки, що з лівого боку, якийсь пакунок з папером і став перед батьком, і схвилювано промовив:

– Коли людина живе у небезпеці, то ніколи не помічає, як час мінє навколо неї світ. Два з половиною роки – це ж ніщо, а як страшно у мені похазяйнували. Тільки враження колишні у мені ще живі, а сьогоднішній і позавчорашній день б'ється об їх, неначе хвиля широких вод, і ніяк не здолає відкинути їх, щоб і самим стати враженнями для моєї думки. Ось ви сказали про братів і сестер, і сказане вами для мене справді чуже, чуже, бо незнане... Але ви, тату, мені видніші крізь це незнане, і я бачу вас у таких самих стані, як і себе. Цебто, таким самим, як і я.

Ви прохаєте взяти вас у Київ від страшної дійсності, а я тікаю з Києва від страшної дійсності. Я ще перед смертю матері зібрався тікати за кордон від цієї шахрайської влади. І як не важко мені це зараз казати, але якраз ніби для того, щоб полегшити мені задумане, я одержав вашу телеграму приїхати на похорон. І не барився ані хвилинки. Зібрався і виїхав, щоб так само негайно із похорону справитися за границю. І моя втеча у Києві приховалася б за вашим і моїм нещастям. А тепер не втечу... Ось бачите оці папери?.. Цей мій останній твір, якого ніхто не зважиться друкувати у цім бідолашнім краю. Хоч і я знаю, і ті люди, що творили наукою підстави для щастя нашої батьківщини, що цей твір зараз не має собі рівного ні по думці, ані по силі вислову. І він написаний про Україну. І я уже не маю духу кидати батьківщину, а себе рятувати заради твору про неї. Бо ви, тату, тепер для мене є справжня Україна, і я зрадником для неї не стану... Я не можу покинути вас на поталу тому жахові, що нам з півночі кацапи принесли... І нехай я, тату, зараз себе обманюю, але без вас немає мені шляху до втечі. Ми мусимо разом там опинитися, куди я замірився сам.

Але тепер для спільної втечі треба прогаяти трохи часу. Треба мені вернути до Києва і там споготувити ґрунт для нас обох... І ви вже витерпіть тут ще тиждень два, три... А тепер треба з цими паперами дати раду. Я їх назад не везиму, бо у мене є якесь передчуття, що з ними мені щось недобре буде. Треба їх тут заховати, хоч би навіть і в землю закопати. Бо справді, якби мене Чека з ними упіймала, то і без суду, і без усякої огласки десь би у землиці якогось допру застрелили б... А твір лишили б у своїх сховищах безгласним... Ні одного б рядка не з'явилося б надруковано...

Розумієте мене, хто на вас насилає тлю і хто вашу кров повертає супроти вас?..

І батько встав, глянув рішуче в очі синові і промовив тільки двоє слів:

– Потривай хвилинку...

І хутко вийшов із хати в сіни. І чути було, як заклацала якась залізяка чи об горщик, чи, може, об цеглину. І чути було, як батько важко зітхнув і знов затупав назад до хатніх дверей. І увійшов він у хату, тримаючи у руці порожню бляшану коробку із-під того чаю, що колись фірма Висоцького продавала його по півфунта, і залізну швайку. Іван Овсійович не раз бачив її ще хлопцем. Тоді батько нею лагодили собі то сідло, то гнuzдечку, то ще якийсь потрібний дріб'язок. І не говорячи ні слова, Обсій Юхимович швиденько поставив коробку на стіл, а стіл відсунув від кутка, і там просто під іконою Спасителя, ставши на обоє колін, почав енергійно копати швайкою ямку. І Іван Овсійович теж мовчки, хоч і здивовано трохи, слідкував тямущим поглядом за батьковою працею... І нарешті Овсій Юхимович розігнувся і попрохав:

– А дай-но мені своє писання.

Іван Овсійович подав. А його батько, не встаючи з колін і тримаючи папери у одній руці, повернувся трохи боком і дістав бляшану коробку із столу, і все-таки, не випускаючи паперів з руки, розчинив узятую бляшанку і всунув туди літературний твір свого сина. А потім затуш-кував його накривкою і впустив у викопану яму. І почав загортати... І чогось глянув знизу на сина. Мабуть, хотів щось сказати... І вираз його обличчя завмер... Майже прийняв кам'яну машкару, спотворену жахом. Іван Овсійович помітив, що перед оцією переміною його батько попід столом був кинув погляд до дверей. Та й повернувся миттю він і сам туди. Та й побачив відчинені двері і за порогом брата Мадеса, який мовчки спостерігав, що робиться в хаті. Заклопотані конспіратори не чули ні шуму, ні рипу дверей і допустили непроханого свідка.

Може, Мадес їх крадькома і не відчиняв, може, вони були й не причинені?.. І от сталося тяжке і неприємне, і нічим непоправне діло.

Тягар мовчання від розуміння того, що вже все майже пропаде завдяки страшному конфліктові батька з Мадесом, просто здавив двох людей до несамовитого оторопіння. Але все-таки і ця задушлива мара мовчанки тріснула і ніяковіння від діла з кольором злочину ввійшло у простіші і реальніші межі, коли заговорив Мадес:

– Тату, ви самі повезете Івана на станцію?..

– А хіба що?

– Та я бачу на візку упряж, то й запитався.

– А чого ж ти себе не запитався, чи скотина хоче пити?.. Бо ж чуєш, як реве заперта телиця... Чи воно чужа справа видніша під лісом, ніж своя під власним носом?

– Ну, вже вас зачепи!.. Легше сусідову зорану гінку переїхати, як з вами слово сказати...

Відповів Мадес і повернувся, і вийшов із сіней надвір. Мабуть, таки пішов до телиці, що увесь час не переставала ревти, роблячи невеличкі мовчанки. Батько сидів на ногах і мовчав.

А тепер Іван Овсійович, коли залишився удвох із ним, мовчки і зважливо пробрався за столик у куток, нагнувся, узяв швайку, яка лежала коло свіжого насипу над ямкою, і відкопав сховане. І з бляшанки узяв свій твір назад у ту кишеню, із якої було його і вийнято. А порожню коробку закопав і віддав швайку батькові. Батько встав. Чого тоді Іван Овсійович так зробив, я гадаю, що він би не сказав нічого про це до ладу, якби хтось був про це спитав. Та батько, неначе знаючи, чого так син зробив, повідомив його про цілком сторонню справу, хоч і ґрунтовну для Івана Овсійовича:

– Піду споряджати коня в дорогу.

І вийшов... Але зараз же і вернувся з таким жалем, який у його словах бринів скаргою на того, хто його виявляв:

– Доведеться тобі, синку, ще у мене переночувати одну ніч, бо Вигра зринула із конов'язі і вийшла із повітки, і десь пішла у хліб. Це вже я знаю, що доведеться шукати довгенько...

Син промовчав. Таке було враження, що він цього й чекав. А батько тим часом потупав проз хату у широку зелень хлібів, що розпросторювалась навколо хати, здавалося, так далеко, на скільки хватало сонячного світла.

Розділ третій. Маздигін учителює

Товариш Маздигін був головою Куцівського парткому і завідувачим семилітньою школою. Вона була обгороджена сторчовим дощаним тином. У межі цього тину входив і великий фруктовий садок, який ще колишнє земство насадило. Маздигін у цій місцевості вже півтора року. Разом з ним була приїхала і жидівочка років сімнадцяти і помагала організовувати у найближчих селах комсомольські осередки, її прізвище було Сіямська, а звати було Маня. От вона спочатку, кажуть, правила Маздигонові і за дружину. Але не довго цей совєцький пан тішився щастям з нею, бо приїхав якось її брат, високий урядовець Чеки, і забрав у Київ свою сестру. А комнезам, шануючи у Маздигона нахил до одруження, приставив йому помагати у домашнім його хазайстві дівчину, українку, теж років сімнадцяти. Одначе швидко, щоб не наробити дівчині сорому, товариш завідувач віддав її заміж за одного комсомольця, Передерія, який дістав за це двохрану гармошку. Цей струмент спеціально для цієї мети було віднято у селянина Вербокрута, якого обвинуватили у агітації супроти совєцької влади і посадили в «холодну». І він, просидівши там чотири дні, і, щоб не сидіти довше, віддав по вимозі парткому Маздигонові гармошку, яка призначалася учителям вислуховувати у дітей голоси. І Вербокрута випустили, а його гармошка стала засобом до урятування дівочої слави. Вона опинилася у Передерія.

Та й після цього товариш завідувач, все ж таки не можучи стерпіти самоти, знов наглядів у шостому класі чотирнадцятилітню дівчину одного незаможника, одноокого Шелестіяна, і підбив її покинути школу і стати йому в допомозі при його домашнім господарстві. Невідомо, чи батько дуже протестував, чи ні, тільки всім у селі стало відомо, що він перевів із шкільного хліва пару коней до себе на хутір у менший хлів і почав ними господарювати.

Ці коні були відняті разом з бричкою у сільського багатиря Медяника. І бричка лишилася в шкільнім дворі. І коли траплялася потреба завідувачеві, товаришеві Маздигонові, їхати на якийсь партійний з'їзд у друге село, то Шелестіян брав у себе у дворі пару коней і в шкільний двір приводив до брички, і тут запрягав, і їхав туди, куди вже було товариш Маздигін звелить.

Шелестіян радянської влади не любив і ні до кого не підлизувався, хоч і опинився ніби на службі у голови парткому.

Сьогодні товариш Маздигін, видно, був не заклопотаний ніякими громадськими справами, бо був дома і в кухні ходив задумливо від сінешніх дверей до стіни. А сінешні двері, між іншим, були на гачку. А Гапуса під вікном, зап'ятим широкою занавіскою з простирадла, прала перед маленьким кухонним столиком білизну. Вона була спиною до стіни, до якої доходив із своєю задумою і господар. На столику у тарілці лежало мило і стояла коло тарілки засвічена гасова лампа. І вона весь час здригалася від того, що Гапуса енергійно віджимала у ночвах білизну. Вся зелена табуретка, на якій стояли ночви, була захлопана водою з милом. Маздигін, проходжуючися, поглядав і на лампу, і на дівчину. Здавалося, його турбувало те, що здригалося світло. І нарешті він спитався:

– Чи тобі вже води не треба?..

– Ні, я зараз повикручую, виллю воду надвір і знов понатираю, та й нехай лежать у ночвах до завтрього.

І сама розігнулася, дивлячися на Маздигона. Вона була у одній сорочці з заковченими за лікті вишитими рукавами. Маздигін, глянувши на її руки, відвернувся, ніби від несподіваного світла, яке вразило непривичний його погляд. Гапуса помітила цей його рух і, напівсміючися своїм широченьким ротом і веселими сірими очима, закинула свою куценьку грубу косу, заплетену червоною стрічкою, на спину. Він знов глянув, але тепер на всю дівчину, і став супроти неї та й сказав:

– І доки ти, Гапко, будеш отака?..

– Яка?..

– Отака дурна?.. Скільки вже часу я тебе морочу, а ти неначе нічого не тямиш і не хочеш мене слухати?..

Гапуся перестала усміхатися та й спиталася не то з насмішкуватим тремтінням верхньої губи, не то з хвилюванням, яке завжди буває у молодих дівчат, коли вони почувають себе безборонними і в обладі того чоловіка, від якого вони викручуються довго і уперто, а він довго і уперто домагається свого:

– Я вже знаю вас. Всі хлопці такі, як і ви. Але хлопці завжди звичайні і слухають тих дівчат, з якими ночують. А ви ніколи не слухаєте.

– А відкіля ж ти такого досвіду набралася, що знаєш, і як хлопці ночують, і як поводюся я з тими, що ночую?..

– Ви таке мене питаєте, неначе це Бог його й знає, що за дивина. Всі наші люди, і батьки, і матері, до заміжжя ж ходили на досвітки і підночувували із своїми гуляками. Так і ми робимо, і все добре знаємо і без школи.

– Ні, ти мені скажи, відкіля ти знаєш, як я поводюся із своєю ночувакою?.. Бо ж ти ще зі мною не ночувала... І це вже мене дратує. А я ж парубок, хоч і такий, про якого співають:

Огірки жовтяки,
старі хлопці, як бики.

А ти дівчина і не хочеш слухати, хоч я добре знаю, що ти ночуваки в селі не маєш... Ну, скажи, хто тобі сказав, як я ночую?

– Ніхто не казав.

– Як не знаєш, то й не мели чортзна-чого... Чи, може, щось поміж людьми патякав Пердерій?..

І Гапуся, неначе злякано, знов швидко нагнулася до сорочок і стала якось нервово довіджувати їх і складати на стіл на простелений для цього рушничок. Вона мовчала. А Маздигін, постоявши ще хвилини зо дві, зробив крок до неї і взяв її енергійною правою рукою за ніс і, притримуючи лівою дівчинину потилицю разом з косою, підвів їй голову. І вона станом випросталася, і почервоніла, і дивилася поверх його руки йому в очі. І він мовчки випустив її ніс, і взяв її голеньку руку коло ліктя, і почав її гладити правою своєю рукою, примовляючи:

– Гапусю любя, Гапусю моя маленька, скажи мені, що ти чула про мене? Бо то ж дуже недобре буде для мене, як почнуть голосно верзти про мене всяку погань. А я ж учитель і голова парткому. І мене можуть і з школи нагнати... Скажи мені, моя дівчино?..

Він був високий, з м'ясистим і в'ялим від солодосної лінії обличчям. Очі мав сірі, великі, але завжди примружені напівсонною котячою флегмою, і через те вони позначалися між повіками невеличкими щілинами. Тільки тоді він розтуляв повіки на всю широчінь, коли траплялася якась несподіванка або кінець якогось діла довершувався чи починався. Ходив він завжди у чоботях і в синіх штанах і по-московському у верхній сорочці навипуск, і підперезаний кавказьким черкеським пояском. Чуб мав жовтий і вгору довгий, і завжди підстрижений під польку, але ніколи не тримався купи, а завжди розпадався на дві половини, утворюючи широкий і плісковатий проділ. І все це разом творило вигляд його голові, сповнений нехлюйства і безсоромної затяганості. Ще й чогось у його завжди була мокра пляма на сорочці посеред спини, поміж плечима. І відти смерділо потом, який нагадував пах тієї щетини, що жиди колись продавали із здохлих свиней.

І зараз він, говорячи і гладячи Гапусину руку, був нахилений до неї, і чуб йому, спадаючи на виски, вирізняв блискучі щілини його ласих очей. Дівчина аж мінілася своїм обличчям: то блідла раптом, то жакливо червоніла, але не відводила свого погляду з його обличчя, ніби зачарована. Але нарешті вона вирвала руку і відступила під стіну та й проказала:

– Не зачіпайте мене, мені легше буде казати.

І він її не ловив, але у попередній вистаті лишаючись, наполягав:

– Ну, кажи, кажи... Це дуже важливо... мені, Гапусю...

І, зітхнувши, поправив на лівому виску чуб і обіперся правим стегном об столик. Він чекав. А вона, пополотнівши, але силкуючись себе перебороти, стала белькотати:

– Це баба Якимиха розповідала жінкам, та й я чула... Вона казала, що Передерій у дворі Вербокрута, п'яний від самогону, на порозі хатніх сіней вигукував: «Він думає, що я дурний. Він думав, що я не розберу, чого він у вас одняв гармошку... Він, собача душа, осмалив мою жінку раніше від мене, і мені дав вашу гармошку, щоб я собі награвав та смалятини не чув. Нехай, – каже, – ще трохи порозкошує, нехай підожде, то ми йому справимо не таку смалятину...»

– Це він так казав?

– Щоб я з цього місця не зійшла, як усе те неправда, що я кажу... Хіба що баба Якимиха брехала?... Але ж ні: вона стара і богобояща жінка.

– Якщо він таке робить, то він протів Совецької власті... – заговорив роздратовано Маздигін.

– Він злигався з куркулями, і ми його відціля спроводемо... Побачимо, хто кому швидше справить смалятину. Тепер ми всіх, що водяться з куркулями, поправимо на ту дорогу, з якої додому ніхто вже не вертається... Добре, добре. І якби це й ти зараз у школі не робила, то ми б і твого батька, Шелестіяна, разом з Передерієм погнали б у далекий край, де справляють горбатих та язикатих... Але ти у мене робиш, то і твій батько не тільки не має загрози вилетіти з рідного села, але ще й держатиме і надалі шкільні коні для мого комнезамівського хазяйства.

Але Гапуся, коли він тільки згадав про її батька, зараз же звела брови над очима у понурий вигляд і спитала, посвітуючи стуманілим поглядом:

– А що ж мій батько зробив поганого Совецькій власті... Чи він що з Передерієм мав спільного, що ви і на його зводите ремство?..

– О, Гапусю! Твій батько з Брусом товаришують, сходяться, п'ють самогон і п'яні Совецьку власть у домовину покладають... Але навіть якби вони один з другим Совецької власті і не зачіпали, то й то я тільки через саму тебе твого батька пошкодував би, хоч ти його і не шкодуєш.

– Чого ж я батька не шкодую?..

Уже тихше і трохи злякано, і з почуттям, не керованим ніяким напруженням зусилля, і з бровами, і чолом, вирівняним у звичайну форму супокою, що нагадувала береги якоїсь річки, кудю раптом з'являється розбурхана вода, спитала дівчина.

Та Маздигін, уже сміючись удавано-заспокоючим сміхом, говорив:

– А що ж ти кажеш, що я дівчат не слухаю, коли з ними лягаю спати, і на доказ цього мовляєш, що я «осмалив» Передерієву жінку раніше від його?..

– То ж люди говорять і сам Передерій, а не я, що ви дівчат перебираєте і віддаєте заміж за комсомольців. І через те з вами я боюся лягати.

І Маздигін зацікавився від останніх слів дівчини, але, ніби для того, щоб приховати це, двічі ступив до неї і взяв її праву руку знов у свої обидві і почав цілувати її повільно від п'ятірні аж до ліктя, приказуючи:

– Я вже буду тебе слухати... Буду слухати, і ти будеш зі мною спати, я тобі буду чоловіком, а ти мені жінкою...

А та, знесилившись і від раніше відчутих і незвичних переживань, які Маздигін збудив і своїми погрозами, і своєю нахрапністю тепер, вже нічого не говорила, а тільки шептала так, неначе маленька дитина шепоче весь час те саме, коли утомиться якимсь одним почуттям. І були в дівчини розтулені рожеві уста. Здавалося, вона тяжко забажала пити:

– Я не хочу жінкою бути... Я не хочу жінкою бути... Я хочу з вами ночувати так, як у нас хлопці ночують та дівчата... Я не хочу жінкою бути... Я не хочу жінкою бути...

І в неї з чола десь узялося маленьке пасмо кіс і звисло через око, і через щоку, і присохло до нижньої губи рота, і заважало їй говорити. І Маздигін, відірвавшись поцілунками від руки і побачивши присмагли дівочі вуста з присохлими кісьми до їх, видав із себе якийсь звук, не то стогін, не то задоволення від дівочого оп'яніння, і обняв жадібно лівою рукою її стан і влип знов. А відірвавшись і подивившись із мить на майже знепритомнілу дівчину, почав нападами її цілувати з таким присмаком, який виявляє голодний кібець, вганяючи свій чорний дзьоб у тепле тіло зловленої курки. І вона, подібна до людини, яку непомітно отруїв чад, почала осідати під стіну, сповзаючи з неї спиною. І любосник аж тепер підхопив її на руки і швидко поніс із кухні у свою кімнату. Тільки тоді, коли він правою ногою тусонув у двері кімнати, то куценька і груба Гапусина коса, погойднувшись, ударилася об одвірок, неначе хотіла вхопитися за стіну, не пустити свою маленьку господиню на стежку глуму та неслави. І після цього Маздигін уже аж за порогом кухні задки ногою так зачинив двері за собою, що вони аж хрюпнули, та ще голоснішим зробили безнастанний шепіт дівчини, що скидався на благання крізь плач:

– Я не хочу жінкою... Я не хочу жінкою... Я хочу так, як дівчата і хлопці в селі...

А потім стало чути тільки скиглення її, похоче на скавучання знесиленого голодом та холодом занесеного цуценяти десь за село, у рів, і покинутого на дощі та на осіннім вітрі. І задирчало ліжко, збите з місця, і заскрипіло від ваги всіма своїми розхитами та пружинами. А потім стало тихо і солодко, неначе в злодія в порожній кишені. Але ця холодна байдужність часу не довго тяглася. Вона зникла ще швидше, як крижана бурулька на тій гіллячці, яку наставлять над вогнем. Це прогуло Маздигинове полегшене зітхання, і вдоволений його вигук ударив по всіх напругах стін у кімнаті:

– Вот і всьо, дурочка!.. А ти боялася...

Було вже годин одинадцять літньої ночі. У кухні крижаніла байдужість тиші. А на столі горіла сиротливо гасівка і відсвічувалася і на тарілці з милом, і на сорочках, викручених і складених поруч із лампою, і утворювала темні пасма тіней, переплєтених разом з пасмами світла, що позначилися на випнутих боках купи білизни. А в ночвах же на табуретці ще червоніла тільки одна сорочка, влипши у мокрі боки та в дно, затягнене замиленою водою. З калюжі вода, що виднілася під ночвами скраю на табуреті, помірно капала на підлогу, ніби відраховуючи час тому, скільки ще лежати незакінченій праці у затишній кімнаті. На підлозі води не було, тільки була темна пляма від капання. І чулося, як надворі розходився вітер, бо шумів сад і якесь дерево черкало галузками об вікна. Але простирadlo на вікні своїм супокійним висом, відгороджуючи ніч від кухонного світла, затамовувало можливість вияву всякої людської тривоги, яка б наважилася перервати хатній супокій припиншких людей. І хоч в цей час явно стало чути собаче дряпання знадвору у кухонні двері і вряди-годи прохальний гавкіт до середини. Але всі речі в кухні під захистом запони на вікні та втихомирюючого капання води усмоктувалися в тишу ночі аж до того низу, що споконвіку тільки чує під собою у непорушній землі глибину, страшнішу від сну і навіть від самої смерті.

Аж ось крізь шум вітру і гомін саду, і дряпотню, гавкання собаки на мокрій тиші кинутої в кухні роботи почувися слова Маздигона:

– Гапусю... Гапусю, вставай... уже дуже пізно...

– Ну то що, що дуже пізно? – почувся відгук сонної дівчини.

– Як то що?.. Тобі ж треба дома ночувати...

– А я гадала тут переспати ніч і взавтра докінчити прати сорочки, і вже геть-чисто їм вивести лад.

– Ти взавтра з дому зможеш і пізніше прийти та й докінчити їх...

І чи дівчина у цих словах почула якусь загрозу, чи взагалі зрозуміла своє становище, але вже відповіла своєму «ночуваці» словами, повними тривоги і прихованої розпуки:

- А як у мене буде дитина, що тоді я робитиму?..
- Дурненька, – засміявся Маздигін, – так швидко не буває дітей...
- А я кажу, що, мабуть, я буду черевата, то як я буду між людьми?..

Почулися Гапусині слова, говорені несміливо, боязко, але настирливо домагальні якоїсь ясної відповіді, яка б могла заспокоїти бідолашну дівчину і виправдати ті ночування із оцим чоловіком, хоч він у неї ці ночування вирвав силою і ніби супроти згоди її. Але Маздигін знов засміявся і вже удаваним сміхом, і промовив:

- У таких молоденьких, як ти, не буває дітей хоч від якого ночування...
- Не буває?.. А як буде?.. Що я тоді робитиму?..
- Що?.. Ми таке зробимо, що не буде... Ну, годі, годі... Іди вже, Гапусю, бо мені треба спати, я вввв завтра дуже заклопотаний... Та як будеш зачиняти двері, то впусти Нелю. Чуєш, як вона скавучить?..

І не то крізь плач, не то крізь тільки зляканий переляк, який їй, мабуть, не давав з самого початку віддаватись своєму жалю, Гапуся, чути було, заворушилася в ліжку і говорила:

- Я так і знала, що так вийде... Що і мені доведеться шукати якогось Передерія...

І тут же разом із цими словами залунали неголосні ляпаси по голому тілу і гупання босих ніг на підлозі коло ліжка, і Гапусине не то обурення, не то докір:

- Краще б ви самі себе поляпали там, де оце мене, аніж робити отаке.

І вийшла в кухню, зачинивши за собою двері. Вона в руках винесла і спідничку свою з простого полотна і зафарбовану городньою бузиною. І в кухні, надіваючи її поверх сорочки, Гапуся чогось оглядала уважно її з перекривленим ротом, ніби стримуючи плач. Та гук із кімнати її опам'ятав:

- Та не забудь, Гапусю, сказати татові, щоб він перестав сходитися із старим Брусом, бо що буде Брусові, те буде і Шелестіянові!..

І чи ці слова злякали дівчину, чи вдарили по дуже роз'ятреному почуттю, але вона, похапливо зав'язавши на пузі кінці вшитого пояса в одержину, погасила світло на столі і помацки відкинула гачок на сінешніх дверях, і відчинивши їх, вийшла надвір.

І вскочила в кухню велика собака з довгими вухами, що звисали з боків. І, як потім виявилось, що вона мала руду шерсть і була з тих, що ходять із охотниками і виносять із річки чи із ставка на берег забитих птахів. І вона зараз же із скавулінням лапами відчинила двері в кімнату до Маздигона. І там, радісно гавкаючи, чути було, вскочила до його в ліжку. І він щось до неї ласкаве говорив. Та це мені не цікаво. Мені шкода Гапусі, і навертається думка, що знов такі часи настали для нашої батьківщини, коли бідна людина мусить поступатися собою навіть і собаці...

Розділ четвертий. На станцію

Було годин п'ять ранку, як Бруси виїхали із двору. Іван сидів спиною до коняки поруч із батьком. Сидіння було із свіжовкошеного пірію і застелене ряднинкою із великого кропив'яного лантуха. У задку возика лежав прикритий травою чамайдан. Його весь час Іван Брус почував носками черевиків. І сонце хоч і зійшло уже, мабуть, більш як годину тому, але мало чари незаплямованої і первісної краси. Перед ним ще був увесь світ свіжим, прохолодним, зеленим; і в іскрах роси, води і тієї дичини, що перелітала із озера в озеро понад купками туману, які, тримаючися і за жита, і пшениці, не могли ще відірватися від вогкої землі.

Сумно було дивитися Іванові Овсійовичові на батькову садибу, що поволі відбігала від його погляду і занурювалася в зелені гриви того жита, що її оточувало. Навколо хати і повіточки спиналася молоденька акація і своїми зеленими вершками досягала рівня нахатнього гребеня. І на йому при самім цегловім виводі у високім гнізді стояв чорногуз і годував своїх дітей. Він сплескував крильми, коли якесь чорногузенятко надто настирливо випиралося із гнізда до його довгого носа. І воно зразу осідало, і на його місце слабше ставало, а старий птах знов сплескував крильми. І так було аж до закінчення годування пташенят. Але ці птахи завжди здавалися Іванові Овсійовичу такими, неначе зробленими з дерева. Вони йому завжди нагадували дерев'яного млинка, який своїми крилами ворухиться проти вітру...

Але завжди Іванові Овсійовичові було приємно бачити цього птаха мешканцем української садиби. І раз у раз від чорногузів і від їх гнізда у його душі будилися ті самі голоси, що і при спогляданні журавля коло криниці. І ці дві речі завжди Іванові Овсійовичу здавалися зроблені з одного матеріалу. І коли якоїсь із їх недоставало у вигляді нашої садиби, то він почував у душі невдоволення болючіше, ніж відчуває маляр, коли споглядає якусь милу і дорогу серцю картину, але не закінчену на кілька геніальних домазків. І зараз чорногузяча родина на гребені хати без журавля внизу над криницею ніби говорила, що тут давнина рідного побуту завмирає, якщо не завмерла. І обставини життя батькового і його настроювали душу до того смутку, який люди мають, прощаючись з чимось дорогим навіки. І згадав молодий чоловік вірш свого знайомого поета Павла Петровича Філіповича:

Шануй гніздо старого чорногуза:
він стереже і хату, і стіжок...

І здригнув. І глянув убік на батька, що правив конякою. Коняка була гарна, плекана і, видно, розумна, бо те, як батько тримав віжки, і та приємність, що була видна на батьковім обличчі, затуляла від ока і ту страшну дійсність, що була у його душі. Але все-таки батькова постать була зібгана недавніми переживаннями... Він сидів трошки нижче на траві, ніж син, та й ще до коняки лицем. І це його становище обумовляло до певної міри і синові враження від батька. Батько сидів і упирався ногами, взутими у чоботи, об крижівницю воза. Чоботи були припалі пилом, який перетворився в земляну кору. Картуз на батькові мав такий колір, як і його піджачок, і штани. А з-за коміра піджачка виднівся вузенькою чорно-червоною смужечкою вишитий комірець полотняної сорочки.

Хто його вишивав?.. Чи мати, чи якась сестра, що не прийшла на материн похорон? Чи, може, ця сорочка була вишита ще тоді, коли його, Івана, ще й на світі не було?.. І, як зараз вдуматися, то чи він і сестри, і брати існують на світі для батька? Вони ж усі зараз для його, як розкидані цеглинки із зруйнованої економії до якоїсь іншої цеглинки, що походить на любу, яку можна зустріти на любім шляху. Він же зараз у страшній смузі розпачливої духовної безпритульності. Що, що його можуть покликати ще селяни лікувати скотину?.. Ну, то це батько, мабуть, добре відчуває, що він у таких випадках опиняється у ролі того дубчика, якого підхо-

плюють, коли насакає розлючена собака. А вже коли вона відстане, то дубчик відкидається, як непотрібна річ, яка ніколи потім не буде розшукуватися. І Іванові Овсійовичу ще шкідніше стало ось цього зібганого чоловічка, що зветься його батьком, який зараз оце править конякою... і який, може, удає, що йому мило керувати нею, аби тільки не говорити з сином і не надокучати йому собою... таким покинутим і таким безпорадним...

Аж ось і руїни розгромленої панської економії. Від стін ще й досі лежали купи глини, зарослі щирцею та будяками. Ще й досі чорніли ями, з яких селяни повикопували стовпи. А серед їх бовванів іржавими боками паровик, спершися на передні колеса, а задком угрузши глибоко в землю. Ним колись молотили хліб у степу, а зараз із піднятої колесами передньої частини у його темніла кругла дірка. Ще давня сажа в її середині відставала коржами від заліза. А над нею два соняшники тяглися з дірки і загинали голови ще нерозквітлі на спину паровика. Трохи далі збоку лежав і його маховик. Молоденьке просо і старий полин перепліталися з його шпичцями...

І ця ось машина, поламана, потовчена і розтягнена, тепер справді не здатна те робити, для чого її призначалося ще цілою. А його ж батько ще цілісінький своїми людськими здатностями, і от же його змушують бути гірше непотрібним, ніж оцей лам. Обставини життя завжди ласкавіші до бездушних речей, відмовляючи їм тільки можливість їхнього вжитку, коли вони справді не варті нічого. Але люди поламаним речам додають ще якоїсь мстивої містичності бути для цілих людей, викинутих із суспільства, показниками всяких катастроф особистих. І нещасні люди поневолі знаходять собі утіху у тім жалю, який виникає із свідомості, що вони мають однаковість з долею поламаних речей, які себе справді пережили. Таким чином, кожна річ має дві долі: одну тоді, коли вона свіжа і ціла, а другу, коли вона поламана. А людина?..

Іван Овсійович не припускав думки, щоб його батько, оцей чоловік, що править конякою, чекаючи від сина першого слова для розмови, міг мати щось таке у своїй голові свідомо, як оце промайнуло у його, молодого Бруса. Але він певний був, що воно є у батька у відчутті, і воно його разом з усім пережитим здавлює до найменших моральних розмірів...

Іван Овсійович не мав такої тривкої певності, щоб однонастроєво ставитися до батька. Багато пережитків з дитинства і розповідь Мадесова, як не є, а все-таки написала сліди в його душі. Це не говорило нічого за його життєвий досвід чи мудрість, а тільки підкреслювало його молодість.

І він згадав найстрашніший випадок із свого дитинства. Учився він у Матусівській земській школі. І якось дістав у одного свого товариша книжку «Індіана» Жорж Занди і, прийшовши додому і не готуючи лекцій для другого дня, почав читати у черезсінешній хаті коло столу. Вікна були повитягані з луток для більшої вільготності у хаті, і замість їх були нап'яті дротяні сітки. Крізь їх проходили подихи надвірного повітря і ворушили листя калачиків у вазонах, які стояли на підвіконню. А на столі лежав великий ніж. Ним перед Великоднем і Різдом кололи свиней. І враз Іван чує:

— Іване, а чи багато ти вже прочитав?..

Він підвів голову і побачив молодшу сестру Пріську. Вона дивилася крізь сітку і посміхалася. Йому стало досадно: чого вона йому заважає?.. І, не сказавши їй ні слова, знов похилив голову над книжку. Але сестра вела своєї:

— А я скажу батькові, що ти тільки книжечки читаєш, а вроків не вчиш...

Він зупинив читання і став чекати, що далі буде, хоч назовні показував повний вигляд читацької уваги. А сестра не вгавала:

— І нам учитель казав, що книжки тільки тоді допомагають, коли уроки вивчиш... І тоді можна собі читати аж до червоних сліпів...

Іван мовчав і вже ясно почував, що роздратований і читати не зможе, але ще удавав із себе читача і стримував у собі кожний рух, що рвався щось зробити непроханому підглядачеві. Тим часом сестра почала вже й реготати і доводити йому його нікчемність:

– Ти думаєш, що мене батько не послухають?.. Ого, ще й як!.. Вони тобі покажуть, як їх дурити... Бо що ж то за вроки, оті казочки?.. Та ж вони простісінько тьфу, та й годі, якщо і без рихмети, і без молитов... Батько тебе просто батурою попровадить до школи... Поперед себе, як ледачого волика із свіжої городини... І нехай хоч яка гарна твоя казочка, а учителі тебе стрінуть у школі загребущими пальцями і потягнуть тебе за оті довгелецькі «вухналі» просто навколяшки!.. Що, вже не бере?.. Не читаєш... Злякався?..

І Іван не витримав, і з якимсь скаженотруйним настроєм кинув очима навколо себе, і, вгляdivши перед собою ніж, схопив його і з усієї руки шпурнув у вікно, у те обличчя, що сміялося з його... Ніж проскочив сітку і тільки зачепився колодочками, щоб не вилетіти назовні. Але Прісьці він дістав зачепити чоло коло правого виска... І надворі почувся несамопитий крик. Він отверезив хлопця, і в його грудях занімів одворотний холод страху.

Він не знав, що з собою робити, але добре знав, що йому від батька чи буде щось за читання, але за ніж і сестрине чоло щось добре окошиться на його шкірі. І він рвонувся тікати з хати куди завгодно, аби не ждати заробленого. І скочив, і панічно вхопився ручки коло дверей... Та жах і безум! Двері хтось запер. Рятунку не було.

Аж тут і вікно потемніло. Іван придивився. Відти заглядала Пріська. Голова була перев'язана рушничком, якого кінці звисали на праве плече, а з-під його по щоці аж на шию струмочила вузьким цюрочком кров. І ніс був у плямах крові... Праве око теж було затулене рушничком. І на неї страшно було й глянути. А вона мовчки лівим оком гірко і уважно щось шукала в хаті. І нарешті вгляdivши його, прогомніла:

– Бачиш, що ти мені зробив?.. Уже мати побігли до батька аж на роботу... Швидко вони сюди прибіжать із батьком, і батько на тобі шкуру обіб'ють так, як ти оббиваєш на молоденькій вербиці, коли робиш свисток. Тепер начувайся... То мати тебе заперли...

І після цих слів вона відійшла від вікна і, мабуть, побачила, що хтось іде, почала галасувати на всі свої спроможності:

– Ой, Боже ж мій... Ой, Боже ж мій... Ой, він же ж мені ножем увесь мозок вицідив... І, мабуть, око вилізло... Ой, Боже ж мій; ой, Боже ж мій... І де вони так довго?..

І чути було, як її якась жінка почала вкоськувати:

– Чи ти не здуріла, що так трохи не на увесь світ кричиш... Та якби у тебе з голови мозок вицідився, то ти ж би лежала на землі недвиженною, як ота колода... Не кричи, нічого тобі не станеться...

– Еге, не станеться!... Якби таке вам, як оце мені, то ви ще, може, й голосніше кричали б...

Та й знов почала:

– Ой, Боже ж мій! Ой, Боже ж мій... Що ж це він мені наробив?..

І так спромоглася страшно кричати, аж неначе вити, що у запертого Івана вся свідомість опинилася в ногах, повних тремтіння і того почуття, що визначають: «аж морозить». І нарешті він почув:

– І не заціпить бісової душі дівчукові!..

А Пріська у відповідь ще вище подала свій глас, і вже неначе накликаючи і на чужу жінку помсти:

– Ва-й-й!.. Ідїть швидше. Він ще не втік... Він сидить запертий... а тітка Саниха його, мабуть, хотять випустити... Ой, Боже ж мій... Ва-а-й!..

Та й почув Іван тупіт ніг. І через те, що батько і літом ходили у чоботях, то тупіт їх залунав у душі запертого, неначе похід Іродового війська до його із далекої жидівської давнини. І двері відперли мати. І батько переступив поріг і зупинився тільки на мить. І Іван тоді помітив ось такі ознаки свого батька... Тонкі вуса розставлені просто на обидва боки, і дві сірі брови аж поруділі, і під ними два вогники, схожі на ті, які він бачив колись на однім малюнку у вовка, що підкрадався літнього вечора до забутого пастушком теляти. А щік, носа, чола, картуза, чуба

і одягу не помітив. Та ще в руці грубий ремінний нагай, з яким батько не розлучався ніколи, домальовував батьків патрет. І батько тільки й спромігся на однісеньке питання:

– Це ти сестрі розкраяв чоло?..

І відповідь, хоч була тиха і перелякана, але правдива:

– Я...

І в одну мить з якимось зловісним стогоном ударив батько нагаєм з усієї руки свого сина через голову. І син поточився і впав коло ліжка. А батько з несамовитою неприємністю почав бити долі упалого. І бив, як скажену тварюку... Як щось таке, що не підлягає ніякому людському розумінню ні в своїй злобі, ні в учинках люті супроти людей. І захеканий був батько, неначе молотник коло ціпа, але був мовчазний. І син тільки раз і скрикнув:

– Та це ж вона призвела!..

І замовк, і здригаючи від ударів, ухопився ліжка і хотів під його підлізти. Але батько це помітив і люто вдарив двічі малахаєм по руці, і син скрутився гадиною і вже лежав під ударами мовчазною деревиною... Тільки здригав усім тілом, коли чувся по йому гуп малахая. І тут уже й мати перелякалася, бо їй прийшло у голову, що син уже неживий, і вхопила за руку чоловіка та уже й сама загаласувала на всю хату:

– Рятуйте, люди!.. Він убив!..

І батько схаменувся, уперішив малахаєм ще й матір через плече і вийшов із хати з такою хуткістю, з якою був і вскочив у хату. І в хаті стало тихо.

І скільки Іван Овсійович не пригадував, то батько його був завжди такий жорстокий і невмолимий, коли, на його погляд, була порушена людська правда... Він завідував і рогатою худобою, і кіньми на чотирьох економіях. Він скотину лікував і бракував, і призначав вистоюватися на жомі, щоб потім продавати. І він же або по його вказівках докуповували худобу, і в його під руками завжди було багато робітників, і він з ними поводився так само, як з власними дітьми. З роботи ніколи не виганяв робітника за шкоду, а після другої або третьої провини доривався до винуватця з малахаєм і бив, скільки вже його серце бажало, щоб насититься. І жоден битий його не оскаржував, і не противився биттю, коли бачив, що від перших ударів нема куди рятуватися. І всі знали, що Овсій Юхимович дурно не присікається і що він завжди за правдою стоїть і ніколи не вижене ніякого провинного, але конче сам своєю власною скарає, і на цім окошиться. І люди шанували, і робітники просто раді були, коли бувало він до їх починав жартувати, бо він був не такий, як усі: він був правдивий і справедливий. І Іван Овсійович певний був і тепер, що якби він був сказав батькові тоді, коли карав за Пріську, що не він розкраяв чоло Прісьці, а батько все-таки знав, що Іван це зробив, то він не бив би його, аж поки не змусив би сина визнати свою провину вголос, аби покарати його теж перед всіма. І те, що він перед батьком і запертий був, і переляканий, але все ж таки вимовив: я винен, для батька довго було приємним міркуванням, що син може і перед шибеницею не побоятися правди!

І цей випадок із сином у такому освітленні Овсій Юхимович не раз любив розповідати і гостям у себе в хаті на святкових бесідах. Всі ці батькові якості якраз і не могли зараз наказати Іванові бути одноцільним у настрої до його. Бо жорстокість справедливої людини може мати добрий вплив тільки на людей тих, що живуть переважно емоціями. А на людину з розбурханою думкою жорстокість справедливої людини завжди вносить елемент нещирості і надужиття. І через те не міг бути Іван Овсійович до батька одноцільним і по-рідному близьким. І враз візок, що з'їжджав з горбика на рівне, і дійсність оточення стали Іванові Овсійовичу перед очима. Він оглянувся і пересів на сидіння лицем до коняки в один ряд із батьком.

І перед ним розгорнувся широчезний та зелений простір степу. З лівого боку, аж при кінці обрію, серед весінньої зелені садків та полів виднілися біленькі цяточки стін хаток старого Матусова з високим заводським виводом... А далі Станіславчик і нарешті залізничні «посадки» – гайки почали виступати серед пшениць та житів... І нарешті перед ним за широченною та розлогою долиною з купками туману замаячила станція з димками від паротягів.

Відти вряди-годи чулися і гудки хоч тих поїздів, що маневрували, а хоч тих, що проходили проз станцію. І відти, із-над гудків, вибивалися до неба зелені та високі акації понад степовою зеленню, неначе зелені скелі понад просторами зелених розливів весни. І серце у Івана Овсійовича почало нити почуттям безпритурності і самоти.

А хвилі хлібів ішли безнастанно, то спадаючи, то знімаючися до Станіславчика, а потім аж під узвишшя десь далеко до Буди із такою ж байдужістю до рефлексій молодого Бруса, як і колись вони це робили тут під час битов Хмельницького з поляками. І поряд з ними пролітали великі латки тіней від поодиноких хмар, що мандрували серед тихого та ясного, аж сліпучого неба. Здавалося, і хвилі хлібів, і тіні хмар біжать наввипередки до найближчих степових озер, щоб там, перебігши чисту та не скаламучену воду і сколихнувши прибережну траву, нести далшим весняним просторам вогкість води, пройняту глибокою небесною блакиттю. А над всім жайворонки кричали так високо, що людське око ні одного птаха не могло помітити. І здавалося, що то так скрипить простір від руху вітру, хмар, тіней, молодих колосків та хвиль на степових озерах.

– Сину, а поглянь лишень на нашу межу, якою ми Ідемо... та придивися до людського хазяйства, та й побачиш наші поля трохи іншими, бо всяка далекість ховає собою людську працю від щирого ока.

Почулися батькові слова. І Іван Овсійович з незбутим болем самоти глянув на боки із візка і на межу, яка із-під коня поміж житами випиналася довжелезною смужкою вперед. Понад її краями упродовж росли польові маки, ромашки, козельці, нехворощ і пирій та спориш. А через їх перехилилося густе і ще не покрасоване колосся жита, просто їм у візок через драбини. А туди, трохи далі від межі, виднілися серед жита якісь купи, пророслі наскрізь бур'яном. Придивився. І впізнав купи борін з червоними зубками від іржі і з порепаними рамами від дощів та вітрів. І між ними стояли три сіялки з відчиненими скринями для зерна. У їх були навіть передки не поодчіплювані. А штильваги та йорчики просто лежали уперек межі. І ввесь цей реманент був пророслий березкою, мишієм, полином і коров'яками. І коли переїздили через штильваги та йорчики, вони голосно затарабанили і заторохкотіли, і відти вилетіла дика качка і впала недалеко у гущину жита. І все це було схоплене з усіх боків польовими травами, неначе довгими ногами якогось небаченого спрута, що зібрався їх всіх утягти у вогку масноту чорнозему навіки.

І батько знов обізвався:

– І хто це наших незаможників навчив так господарювати?.. І де ж таки?.. Кидати реманент на цілого півроку в полі!.. Та з таким доглядом то його хватить, ну, нехай на два, на три роки... А воно ж людська праця!.. Оті потріскані та поскалені дошки на сіялках та планки, та перебійки на боронах. Та оте колоддя полускане та побахане – воно ж людські кістки, людські ноги поламані та руки стружені... І якому дурилові може прийти в голову, що це хазяйство нашого народу?

Іванові Овсійовичу такі картини уже були давно знайомі, і йому здавалося, що і батько про цю синову обізнаність добре знає і говорить зараз тільки через те, що його безпорадність ослабла і що від неї можна виборсатися... І Іван Овсійович рішив нічого не відповідати, хоч і знав добре, що батькові від цього буде ще тяжче. І щоб собі дати спокій, став дивитися на коняку. Вона вже не бігла, а швидко йшла, бо межа була страшно заросла бур'яном, з якого ще не спала навіть нічна роса. І коняка була забрьохана, ніби вийшовши з річки: і копита, і ноги аж по черево мокріли, а з черева краплинками скапувала вода то там, то там. А на мокрім хвості і на боках видніли порвані листочки трави і червоні пелюстки маку... І син чогось не утримався:

– Тату, коли вам треба буде писати до мене, то листів не пишійте. Вони не доходять... Доходять, хоч і запізнено, тільки телеграми... Та чи у вас є гроші на телеграми?..

– Сину, скільки є людей у п'ятьох селах: у Матусові, Куцівці, Самгородку, Ташлику і в Сигнаївці, стільки я маю і гаманців з грішми для себе. Тільки що я до тебе не буду писати ні

листів, ні телеграм. Я покладаю надії на твоє слово... Як ти не приїдеш, я буду певний, що ти загинув і що мені нема чого жити. Я загину теж... Ти ж бачиш, що вони всяку людську правду вигнали із своєї обіхідки... І їм треба нащось винищити старе людське покоління, аби новим людом керувати так, як вітер перекотиполем... От і все... Більше мені нема чого говорити.



– І хто це наших неможників навчив так господарювати?.. І де ж таки?.. Кидати реманент на цілого півроку в полі!..

– Рідний і дорогий мій тату... – обізвався Іван Овсійович, силкуючися бути щирим і сердечнішим у своїм слові:

– Мені просто сипнуло морозом за шкіру від ваших слів. Мені здається навіть, що я втратив тямку і розуміти вас. Бо ж навіщо ставите у своїй душі таки ж самому собі якийсь кут безвихіддя?.. Мовляв, як тебе не буде, то мушу згинутися. Я в цьому тільки одне і розумію, що теперішній час страшний. І ми в ньому ходимо, неначе дичина по пастках. Але ж ми знаємо, що в страшних битвах воєн не всі вояки вигибають... Та все ж, щоб ваша душа не побивалася у таких жахах, то ось я вам кажу, що не буду ждати якихось двох неділь, а прибуду раніше від того строку, про який уже прийшлося мені говорити... Я знаю, що то значить самота і тривога в людини, яку прирікають на громадську смерть... Я швидше приїду...

– Чи там у тебе ж є кому сорочку випрати, коли ти кажеш про самоту?..

Спитався Овсій Юхимович таким живим батьківським зацікавленням, неначе й мови не було про страшні skutki життєві. І це питання, видно, добре уплинуло на сина, бо він, ніби усміхнувшись і засоромившись, відверто і просто виявив те, що цікавило батька:

– Так, у мене є подруга. Я з нею живу ось уже більше року. Вона цієї осені кінчає медичний інститут і буде акушеркою... Працює вона зараз у Олександрівській лікарні...

– То я тоді не візьму в тямки, як ти можеш зважуватися кидати близьку тобі людину і тікати самому за границю... Чи, може, вона погана людина? Як її звуть?..

– Ця справа, тату, дуже складна. Їй треба ще вчитися місяців чотири. По книжках вона вже все здала, і їй тільки треба відбутися практику... І підбий я її ділити разом із собою утікацьку долю, то вона, може б, уже нігде не мала практики, і я б їй усе життя зіпсував би. І я не хочу вже більше того нещастя, що я маю.

– А як же її звуть?.. Якого вона роду?.. – не відставав батько...

– Її звуть Олена Щоголова, її батько залізничний інженер... І родина хороша, і Олена дуже гарна людина... Але вона...

– Ех, сину, сину... що там тобі якесь «але»? Ти молодий, то не знаєш. А щастя людське має за життя тільки одну зав'язь, так само, як і кожне яблуко на дереві. Пропаде зав'язь, то вже не буде ні листків, ні самого яблука. І людина нічим не краща від їх... І я гадаю, що якби ти приклав більше розважності, то врятував би свою долю... чи так, чи сяк. Хіба б не можна було б і виїхати із цього краю, і притаїтися, і своє робити, не заважаючи їй теж свого допевнитися... Видно, щось там між вами негаразд. І ти, може, й тікаєш від цього «негаразду», а я, дурний, ще й собі «нате і мій глечик на капусту». Що воно там у тебе таке?..

– Я уже вам казав і ще раз кажу. Я письменник і не можу звати добром завоювання москалями України... І не можу звати тих засобів, якими вони нас приборкують, своїм добробутом і своїм визволенням. Значить, уже мені «амінь» з моєю літературою тут. І чи ви б мене звали путящою людиною, якби я геть замовк і не зазначив чесно московських слідів у нашій громадській житті?

І зітхнув старий, і поправив на голові картуз, та й промовив:

– Людині мало треба на землі. Треба тільки, щоб вона була корисна своїм людям і потрібна їм. І тобі треба не більше і не найбільше. Але я знаю, що то таке совість у людських грудях. І коли вона неспокійна, то ніякі багатства і ніякі сили не здолають зробити людині мир на землі, без якого неможливе ніяке вдовolenня життям, а не то що засягати якогось щастя. Мені дуже тяжко тобі казати, але кажу... Роби так, як підказує твоє серце...

І знаю, що молодій людині майже завжди серце говорить так, як говорить і зрадник своєму цареві... Майже завжди у твоїх літах воно людину веде із світла у ніч, коли йому розум не дасть свого малесенького ліхтарика. А молодість тим і молодість, що ніколи нікого не питається. «Дай серцеві волю, заведе в неволю». Ти зараз вибив із моїх рук досвід, який би міг стати тобі в допомозі. Бо, мабуть, люди живуть і вмирають, слухаючи серця, а досвід записують у книги, щоб там і тямився... Горе мені старому і горе мати дітей, знаючи, що їх життя не навчить. Роби, що хоч. Ти мого нічого не послухаєш...

І вдарив старий коняку возжиною. Коняка шарпнула і почала тюпати, але він її притишив на стару ходу. Права рука у його знов трусилася. Видно, він був дуже схвилюваний і, видно, він осудив сина, відчувши з останньої розмови, що ніякої злагоди і навіть просвітку на цю злагоду немає, а тільки є одна загряниця, неначе одна дорога у прірву, у яку колись плигали і козаки Тараса Бульби... Тоді дехто з їх вхопився, а дехто і розплескався на скелях.

Так само і син після останніх батькових слів збагнув усім своїм єством, що він уже не може нічого сказати у відповідь, бо він з батьком був і в батьковій хаті, і під оцим тихим ласкавим сонцем не таким, як треба було б. Він увесь час почував у собі настрій зверхності над батьком і через те, що тепер батько був безпорадний, і через те, що він колись був потужний. І він розумів, що всього настрою збутися не можна без глибокої любові до батька, бо найвсеосяжніша пошана не може бути одновартою навіть з найтихішим зітханням співчуття, яким коротенько часом дихне любов.

І син мовчав і дивився, як поволі підїздили до того хутора, що недалеко від станції, над самим переїздом до неї, носачівські люди збудували. Перша хата від поля була не огорожена і покрита залізним червоним дахом із тієї бляхи, що зірвали з якоїсь панської будівлі, бо тоді покрівлі купити не було де. Перед нею над межею росло із п'ять вишеньок свіжопосадовлених. А останні хати уже всі були оброслі молодими тополями та акацією. І коли вони наблизилися до хутора кроків на двісті, син сказав:

– Тату, тут я злізу і піду пішки. Вам не можна підїздити конякою під саму станцію. Ваша Вигра дуже гарна і ставна, і червоноармійці, якщо є на станції, відберуть її у вас разом з возиком.

Батько нічого не відповів і мовчки зупинив коняку. Син вискочив із візка, витяг із трави свій чамайдан і поставив його коло своїх ніг, а сам уловив батькову ліву руку і припав до неї устами, прощаючися. І старий Овсій Юхимович, застуканий такою несподіванкою, поклав праву руку на синову голову та й промовив:

– Сину... я і сам зможу дати собі раду... Як буде час, заїзди за мною, а як буде тобі з ним скрутно, то сам їдь за гряницю... Але мені здається, що якби ти і заїхав, то я тільки з тобою попрощався б...

Із очей його котилися по щоках і по вусах ревні сльози, але не видно було жодного сліду у настрої старого, який би говорив, що він бажав би поцілувати на прощання сина. Та й син добре знав, що батько навіть із своїми, так само як і з чужими людьми, цілувався тільки на Великдень.

У цю саме мить пролетів над ними аероплан просто на Куцівку. Мабуть, один із тих, що Сталін споряджав везти на Україну катів робити соціальну профілактику серед населення. Син і батько його не помітили, бо розлучалися у глибокім і стриманім горі.

Розділ п'ятий. Із самої Москви

Була обідня пора. Товариш Маздигін сидів у себе в кімнаті коло столу у товаристві комсомольця, який стояв перед ним і мняв у руках будьонівку. У кухню були трохи прочинені двері, і відти чути було, як Гапуся цокала рогаками і тарабанила ложками. Мабуть, доготовлювала обід. А на охайно застеленім ліжку сірим новим одялом лежала собака Неля, руда, з білими плямами. Вона була сита і випечена, її руді вуха лежали на обох передніх лапах, а поміж ними світили розумні собачі очі, повні уваги до хазяїна. Хазяїн же сидючи не зважав ні на собаку, ні на комсомольця, а тримав пильний погляд на ліворвері, що блищав на ріжку стола від правої руки. Здавалося, що господар хоче увагу прикувати до зброї і комсомольця, щоб знав, з ким діло має. А над Маздигиновою головою у кутку і в такій формі вису, у якому завжди пробував образ Спасителя на такому самім місці, висів патрет Сталіна, а трохи ближче до комсомольця, при вікні, був патрет голови Всеросійської Чеки Менжинського. І вся підлога пофарбована чи смолою, чи мазутою, але без жодної запахучості, різко відділялася від білих стін кімнати неначе для того, щоб нагадувати сажу індустріального пролетаріату. А посеред підлоги, аж попід столом і Маздигиновим стільцем, лежало біле селянське рядно. Його крайки були штучно виткані з блакитними зубчиками і жовтими маленькими півниками. А посередині між кожним півником і зубчиками червоніло дві ягідки з двома зеленими хвостиками.

– І тобі начальник Орточеки нічого не давав?.. – спитався Маздигін.

– Ба ні... Ось вони дали у конверті якусь бомагу...

І витяг із спідньої кишені піджака кореспонденцію, і подав начальникові парткому місцевого району. І Маздигін узяв і швидко прочитав, що, мабуть, йому справило приємність, бо він весело став говорити і так голосно, щоб його почули і ті, що аж у кухні:

– Начальник Орточеки пише, що ті арештовані, яких ви сьогодні до їх відігнали, узавтра будуть відправлені у Черкаси, а відти на північ у Росію.

– Як, то це Передерія і Вербокрута геть забрали із села?..

– Геть забрали. Вони вже сюди не вернуться.

– А я думав, що вони не більше тижня в районі пробудуть. А воно он яка штука!

Здивовано і ошелешено проказав комсомолец. І в кухні під цей гук розмови страшно напружено і чуйно затихло. Ні стук, ні брязк, ні цок, ні плеск води не виривався із тиші. І Маздигін і цим був удоволений, і переводив погляд то до дверей кухні, то до комсомольця. І в погляді був і допит, і радість перемоги. І довершуючи загальне враження, він сказав, ніби жалкуючи:

– Вони останні дні поводилися в селі так, неначе подуріли. Тільки те й робили, що пили та лаяли Совєцьку владу. І далі вже таке терпіти не можна було. І я мусив виконати свою повинність перед партією...

Під час цього, що Маздигін говорив, у комсомольця почало прояснюватися на обличчі якесь злорадство чи, може, тільки втіха, бо він, чухаючи потилицю і аж ніби винувато, почав так говорити, як говорить буває селянський оповідач, коли думає несподівано здивувати слухачів і виграти і собі вдоволення:

– А ви знаєте, товаришу Парком, що оце, як я... та й ті товариші, з якими ми відгнали арештованих... Як оце, ідучи назад, порівнялися з цариною, то, їй-богу, просто на наших очах за селом проти Цибульки сів аероплан. І до його люду так і посунуло. А відти виліз чорненький чоловік і каже, що він навмисне приїхав до нас наводити порядки... Такий невеличкий... І каже людям, що він із самої Москви і пробуде у нашій селі з тиждень. І допитувався, де школа. Він, мабуть, уже швидко тут і буде...

Треба було бачити самому читачеві той жах, який виявився на всій постаті Маздигона, щоб зрозуміти, що то воно таке є несподіванка для людини з порушеним сумлінням. Товариш

Маздигін був просто замовк усім своїм чуттям і вицвів у своїм погляді до безкольорового і зчерствілого звичайного шкляного виразу. І його обличчя й тепер було справлене до кухні, якесь вже таке несамовито неживе і стовпувато невиразне, що навряд таке можна знайти навіть у тих кам'яних бабів, що можна зустріти ще на Волинських узвишшях. Та й ці порівняння не можуть дати образу того очманіння, яке виявив товариш «Парком».

І коли він трохи опритомнів, то гарячково ухопив ліворвер із різка стола. Схопився і потім, упхнувши зброю у кишеню, швиденько підійшов до кухонних дверей, аж Неля на ліжку підвела голову, і, ставши на порозі, він облесливо і ласкаво звернувся до своєї «господині»:

– Гапусю, швиденько, серце, кидай варіння та готування... Ти вже, мабуть, усе споготвила?..

– Усе. Треба тільки у тарілки наливати та розкладати.

– То ти вже не турбуйся, серце, а біжи мерщій додому та трохи причепурися і чекай, поки я тебе не покличу. Гість прийде, то ти будеш служити йому... Іди ж, не барися і сама не вертайся. Жди, він прийде, і я зараз же й покличу.

І Гапуся, заряджена його несамовитим настроєм, справді на мить зупинилася серед свого начиння, глянула, щось обтерла на хвартусі і коло очей і хутко вийшла. А хазяїн, охоплений своїми спасенними думками, і комсомольцеві звелів теж:

– А ти негайно лети до голови комнезаму і звели йому, нехай сам сідає на вантажну машину... Де вона зараз стоїть?..

Стурбовано перепитався, неначе спотикнувся об якийсь несподіваний під ногами камінець. І хлопець спокійно відповів:

– Та ж під тином у його... у товариша комнезаму.

– Ну, то от.

Почав знов гарячково Маздигін:

– Нехай сідає на машину і жене щодуху до Передерієвої жінки, і нехай захватить її з собою, а відти так само нехай пре до Шелестіяна... І нехай захватить на вантажника і Гапусю... І нехай він їх обох везе в Оцарок, де зараз свиняче стійлище нашої комуни. Там свиней зараз, може, з двісті. І нехай... Ці дві жінки найрозумніші і найохайніші... Крім того, вони обидві є дочки вороже настроєних батьків до Совецької влади... І нехай вони там будуть аж доти, доки не помиють геть усіх свиней у озері... Це протягнеться з тиждень. Але коли голова комнезаму братиме жінок, то нехай не каже, куди і навіщо... Нехай аж на місці їх поінформує про важливість справи... Я гадаю, що приставник із Москви не буде оглядати нашого хазяйства аж у степу. Та впорядкованість його і нам зробить більше приємності... Ну ж, не барися... Почекай, я й забув... Та скажи голові комнезаму, нехай і сам лишається з машиною, аж доки я йому дам знати. І нехай там наглядає за цими двома жінками, щоб не повтікали. А як приїздитиме по харчі, тоді нехай свинарі наглядають не тільки свиней, але і цих жінок... Вони бідні, і їм вигідно буде там побути... Ну, то швиденько до діла... І щоб нічого не забув!

Комсомолец вийшов. А в Маздигона мигнула була думка піти назустріч «приставникові» з Москви, але всі справи, які він сподіював останніми днями, тепер його пригноблювали, і він рішив побути самому, поки він не прийде. Незалежність, хоч і п'ятихвилинна, все-таки є незалежність, яка нагадує ще не стурбовану звірину у норі. І це непогано. А те, що він так не по-людському повівся з Гапусею, то, коли придивитися пильніше, стане зрозумілим.

Останні два дні Маздигін просто боявся, щоб вона не наробила йому недоброї слави. Вона кождий день його питала: коли ж ми станемо чоловіком та жінкою. Цебто, коли запишуться у Заксі, якщо не можна звінчатися. А він удавано сміявся і говорив:

– Та ми ж і так чоловік та жінка... Ми ж і так щоночі удвох спимо...

Гапуся сердилася і подавала останню свою аргументацію, що у неї, мовляв, у цю пору прочищалася кров, а тепер немає, щось усередині загатило. І їй страшно стає, що ж далі буде? І допитувалася, чи тепер є куди подавати скаргу, бо люди говорять, що колись на того, хто

скривдить дівчину, було можна подавати в суд. І за ці дні Маздигонові ставало цього доволі. Він постановив визволити себе із почувань, зв'язаних з Гапусею, але селянські умови і затишок Маздигона схилили до приємностей з нею, і він відкладав.

І враз оце приїхав хтось із самої Москви наводити порядки... І він почав діяти під тиском тієї совісті, що змушує і всякого злочинця ховати сліди, аби тільки себе назовні являти порядною людиною. Бо ні один злочинець, навіть за всі свої удачно накоєні гріхи, не проміняє отієї зовнішньої таблички, що зветься порядністю. І через те Маздигін так легко з гарячої голови просто викинув дівчину геть від себе туди, відки скарга на його або не могла з'явитися, або могла, але дуже забарившись.

І враз він почув віддалений тупіт ніг, та й заглянув у причілкове вікно своєї кімнати, і побачив, що іде чорненький, чепурний чоловік, тримаючи в руці ленінську кепку, а поруч із ним селянин із чамайданом. Підійшли до воріт шкільної садиби, і селянин поставив чамайдан і зупинився, щось гаряче говорив. І скільки Маздигін не придивлявся, але селянина не впізнав. І довго випроводжав його тягучим поглядом ще й тоді, коли явно чути було стукіт у двері про дозвіл увійти, і коли Неля скочила із ліжка, стала коло дверей і люто почала гавкати. І тільки тоді, як селянин зник за тинком школи, хазяїн повернувся до дверей і гукнув:

– Куш назад!..

І відчинив двері. Собака ж у цей час, вискочивши знов на ліжку, стояла з підведеними трохи вухами і дивилася на нову появу. Гість швидко переступив поріг, підійшов до першого вікна і поставив під ним свою вагу, а на неї свою кепку поклав. І простяг праву руку до господаря, і промовив:

– Парцюня... Спеціально до вас із самої Москви... Ну, у вас, видно, буде що робити, бо селяни мене зустріли коло аероплану з такими вимогами, що ніхто б не сподівався. Так і почали: «Наведіть, мовляв, порядки»...

– Порядки?... – нервово перепитав Маздигін, а той йому:

– Ні, про вас вони нічого ще не говорили. Але ви розумієте, як може така вимога вразити ту людину, що приїхала поглиблювати революцію на селах, а від неї вимагають порядків?..

– А яких же їм треба порядків?

Уже з певним заспокоєнням і полегшенням спитався Маздигін.

– Ну, про це, мені гадається, вам краще мусило бути б відомо. Але чемність – це другий закон для людства після всякого першого державного... Селяни і тут виправдали Марксове твердження, що живлення визначає свідомість. Вони скаржаться, що Матусівський завод не виплатив їм половини обіцяного цукру за возовицю матеріалів на будівництво радгоспу, а що комуні ваших незаможників виплатив. І вони зараз гадають те, чи не віддали належний їм цукор вашій комуні теж.

– Та сідайте ось. Чого ви стоїте?

Аж тепер запропонував Маздигін прибулому стілець, коло якого недавно стояв комсомолец. Той сів, і за ним сів хазяїн на давнє своє місце, тільки й того, що на правім ріжку стола уже не лежав ліворвер. І аж тепер уже хазяїн геть став вільно говорити, не почувуючи стовідсоткової небезпеки:

– Дурні вони, ці селяни. Їм кожний раз говорять у Матусові, що цукор їм увесь належний віддадуть, тільки треба подождати, поки новий директор приїде. А вони там марудять і себе мордують, ніби цим приспішать справу... Ото тільки як ідете селом і побачите купку людей, то то вже там кипить мова про те, що має новий директор приїхати і виплатити їм належний цукор... Дурні, аж крутяться... Краще б мовчали та ждали, то щось би й було, а так...

– Е-ге-ге...

Задоволено протяг Парцюня:

– То я бачу, що у ваших краях і у вашому селі не так страшно, як здається. Тут уже, видно, добре заглиблена революція. Коли так говорять у заводі, то це значить, що совєцька держава

виграла. Це значить, що новий дирехтор є і що він селянам і гадки не має, щоб платити. Бо селянина зроби дужим, то він і з голими руками піде супроти гармат і кулеметів... І врешті зможе й перемогти. Ні, революція не на те прийшла, щоб їм порядки робити... Ні-ні...

І при цих словах Парцюня витяг з бокової кишені піджака папір і подав його Маздигоніві... Той прочитав і, склавши його, знов подав власникові з дуже чемним і трохи боязким питанням:

– І що ж би ви від мене зараз хотіли, товаришу?..

– Нічого особливого, тільки того, що ви уже знаєте, – була відповідь.

Маздигін напружився і потягся сидячою своєю постаттю наперед, неначе враз оглух від якогось раптового гуку і забажав конче чути кожне слово розмовця. А розмовець, не дивлячись ні на кого і мацаючи те місце одежі, яке було над кишенею з папером, тільки що туди покладеним, знов почав говорити:

– Вам клопотатися нема чого. Я тут тільки те робитиму, що ви уже робили, але робитиму з більшою настирливістю і з більшим вибором буду ставитися до об'єктів своєї роботи... І сьогодні мені потрібно тільки дві речі... Одна і друга... Друга річ – це знайти приміщення мені ночувати, а перша – знайти мені щирі і безпосередню людину, яка б знала дуже добре місцевих людей: щоб коли я її розпитував би, то щоб вона мені не мізкувала, а говорила тільки те, що у неї назбиралося у почутті... Чи, краще кажучи, у підсвідомості, про ту річ, яка мене цікавитиме... Мені треба говорити з селянином неосвіченим і нігде не бувалим поза межами села. Ця перша потреба мені є на те, щоб я, коли одержу другу, цебто приміщення, міг у йому обмірковувати все переговорене і на другий день щоб міг почати вже революційні операції у вашому селі... Розумієте?..

– Розумію...

– Ви парторг і голова партійного осередку, то повинні розуміти...

Притакував Парцюня і провадив далі:

– Але мені важно не тільки те, що ви мене розумієте, а й те, щоб ви, розуміючи річ, держали її у свідомості, виробленій нашою пролетарською революцією. Щоб ви не пускали качок ловити рибу у польовий пісок, а курей збирати черв'яки унутрі тієї води, що кипить у лотоках.

– А чи ви схочете, щоб і я був на ваших розмовах?.. – спитався обережно Маздигін.

– Це і геть-то ваша справа, бо ви ніяк не зможете заважати чи затемнювати думок того селянина, що я візьму на конференцію... Прості люди завжди з більшою приємністю розповідають те, що на їх розуміння є хорошим, більший прихвності людей, ніж комусь одному. І з цього боку ви були б навіть бажаним слухачем... А я цікавлюся тільки тим найкращим у селянським житті, яке виробила буржуазна культура на протязі всього її існування... Але я продовжую... Скажіть мені, чи ви пролетарці?..

– Пролетарці.

Та Парцюня не вгавав і знов поставив паскудне для Маздигона питання:

– А той незаможник, селянин, що робить у вашій комуні, теж пролетарій?..

І хазяїн твердо і переконливо запевнив:

– Пролетарій, тільки що хоч несвідомий, а хоч малосвідомий.

І Парцюня зареготався і вдоволено, і радісно зазначив:

– Ви, звичайно, вибачите мені за такі підозрілі питання. Але я дуже радий, що так вас запитався... Ви не розумієте, що таке пролетарці, хоч і бороните нашу революцію справді по-пролетарськи... Цього від мене ви ніяк не сховаєте. Я це почуваю... Пролетарів тепер між тими людьми, що працюють, не шукайте. Всі вони там і між тими людьми, відкіля керують тими, що працюють... Диктатура пролетаріату!.. Та ж оцей вислів чого вартий!.. Яка ж би там була диктатура пролетаріату, де він би сам працював? Ніякої. Там би хтось інший диктував, що і

як треба робити, а не пролетаріат. І скажіть мені, будь ласка, чи буржуї щось своїми руками робили у своїй державі?

– Ні... На їх робили інші.

Якийсь відгомін думки почувся, а не відповідь на Парціонине питання. А Парціоня, чогось торкнувшись носа указовим лівим пальцем, став говорити вдоволено і наполегливо:

– От бачите, ви починаєте розуміти... Тепер пролетаріат уже схопив владу у свої руки, маючи справді голову на плечах, бо буржуї її не мали. Вони давали геть всім своїм робітникам і селянам... економічний ґрунт для повстань супроти себе... А без економіки ніяких повстань ніколи б не було. І через те ви видовбайте просто у своїй свідомості, що нам, мені, усім пролетарям, які тримають владу у руках, справжній ідеал робітника є такий, щоб робітник був голий із жінкою і разом з дітьми, як Адам і Єва із своїми Кавелями і Хавелями... Щоб не спробували зробити супроти нас повстання... З вашого лиця я бачу те, що треба, і продовжую. Я приїхав вам помагати, а не вас топити. Нам немає чого тут, на селах, щось добре робити, а єсть просте розуміння і обов'язок супроти себе, супроти пролетаріату конче зробити всіх людей, якими ми керуємо, голими, як я уже сказав, неначе наші прапрадіди Адам і Єва, і завжди голодними, неначе класичні вовки!... От вам що...

І він передихнув і став дивитися переможно на свого слухача, але у його можна було вловити з обличчя, що там є якась тінь і глибокого докору. Маздигін мовчав, кусаючи верхню губу, але не від сміху або від наміру засміятися. Ні, якісь інші почування випиналися з його, ще не звичні і ще не перечуті, бо його очі мали такий колір і вираз, який можна побачити у щілини тих повік, що має вішальник, лежачи у анатомці з незатуленими геть очима.

І Парціоня, ніби вдовольнившись належним враженням, знов несподівано засміявся, приказуючи:

– А схочуть Адам і Єва ходити в рубцях, то ми приведемо їх на фабрику, і вони нароблять одежі, а ми їм дамо по парі сорочок й піджачків, а решту і запрем у коморі, а ключики сховаємо в кишеню... Схочуть Адам і Єва їсти, ми поведемо їх у поле, і вони там напрацюють гори хліба, а ми його увесь змолотимо і звеземо в комору, і дамо кілограмів по п'ять на тиждень Адамові і Єві, а від решти хліба ми покладемо ключики собі в кишеню... Схочуть вони і яблучок, то ми звелимо їм насаджувати садів. І вродять яблучка, і ми всі ті фрукти, що потовчені та побиті, що швидко у коморі можуть згнити, віддамо їм, а від решти покладемо ключик собі в кишеню... І нехай тоді нащадки буржуазії забажають зробити супроти пролетаріату повстання, то хто їм віддасть ключики від одежі та від хліба, щоб хоч поснідати перед повстанням, яке ми спровокуємо зимою їм для циганської халяндри, бо ж вони будуть у рубцях або голі... Тепер розумієте, що значить ми, пролетаріат?..

І в тім питанні його голос забринів ненавистю і погордою...

– Ми ті, що хочемо обладувати вічно, поки й цієї планети, на якій живемо. І хочемо обладувати всією планетою, яка зветься Земля... Тепер розумієте, що таке диктатура пролетаріату?.. Отож подумайте та й не кажіть мені нічого.

І саме в цей час почувся надворі проз вікна тупіт, і Неля скочила з ліжка, і, опинившись коло дверей, почала гавкати. Хазяїн підбіг до неї, вхопив за ошийок і без усяких церемоній шарпнув її назад до стіни в куток. Собака завищала і з напівпідведеними вухами, здавлено гарчачи, зробила стійку, ніби збираючись плигнути. І відчинилися в кімнату двері, і Неля, заспокоєна, зараз же знов ускочила у Маздигонове ліжко і лягла на передні лапи, бо там, за порогом, стояв одноокий Шелестіян. Він дивився мовчки якусь мить на двох людей перед собою. Мабуть, не сподівався зустріти тут нікого, крім Маздигона, а може, зразу знімаючись перед тим товаришем, що приїхав, як ішла поголоска, «порядки наводити». Але, кажу, він спочатку був ошелешений, а потім, щось ізміркувавши, звернувся зухвало-демонстративно до Маздигона, і в голосі у його забриніло непідроблене, велике горе:

– Дякую вам, товаришу Паркоме, за ласку і за правду... і за мою щирю працю... так само, як і за доччину!..

– Чого вам треба?..

Приступив до його Маздигін.

– Як то чого?

Несамовито вигукнув Шелестіян, аж його голос перервався на тім високім піднесенні, де завжди так звані «фальцети» рвуться від напружених почуттів. Його солом'яний бриль сидів у його на потилиці, а з чола біг п'ять у два струмки, і він цього не почував. У лівій кишені полотняних штанів ховалася ліва рука, а у правій руці було вишневе пужално без батога. І він ним обпирався, і воно гнулося своїм тоненьким крайком між босими ногами, не дуже ще забрудненими.

– Та ж ви моїй дівчині сказали, щоб вона причепурилася, бо когось благородного треба призволяти трапезою... А ви її прибрану звеліли негайно відвезти до комунальних свиней у Оцарок.

– Почекайте, товаришу Шелестіяне... Вийшла помилка. Я перекажу зараз у комуну, щоб негайно вона відти вернулася до свого діла сюди. Ідіть додому, та й ви так само допоможіть мені це швидше зробити.

Спокійно і нескаламучено почав заспокоювати «парком», овіяний духом Парцюні. На Шелестіяна цей спокій подіяв тільки тим, що він знизив голос і став говорити рівніше, але все-таки голосом, повним образи і незаробленої кривди.

– Вона вже до вас не прийде. Вона лежить не при собі, у мене в хаті... Тільки й того, що дихає...

– Кажу вам, ідіть додому, бо вийшла помилка... Ідіть, не робіть тут мені перед чужою людиною непотрібного галасу.

Перебив селянинові мову Маздигін і хотів узяти його за плечі і повернути до сінешніх дверей, та Шелестіян відступив крок назад і благально звернувся до Парцюні:

– Вислухайте мене хоч ви, товаришу... Щоб моя кривда не стала горою і щоб правда була обстоiana за нас, бідних людей...

І Парцюня, на великий жах Маздигона, ласкаво обізвався до Шелестіяна:

– Розкажіть все, як вийшло... Я все вислухаю і всьому запобіжу, чому треба. Кривди не буде вам і не буде неправди і над тим, хто помилився. Розкажіть, я слухаю.

І Маздигін відступив мовчки назад, із страшною непевністю глянувши на свого гостя і ковтнувши чогось слину. А Шелестіян аж тепер утер з чола п'ять лівою долонею, витягнувши її з кишені, і почав:

– Та ж отак воно вийшло, пане-товаришу... Тільки що моя дівчина, прибрана у чистеньку сорочку і в спідничку, вигулькнула з двору, аж тут женеться ахтонобіль. Та й перегородив їй дорогу. І шохвер їй каже: «Вилазь, підвезу, куди треба... Просто до школи підвезу». І вона вилізла. Аж там уже сидить Передерієва жінка і усміхаючися каже... Це все шохвер розкажував людям. Отож Передерієва сміється та й каже: «Що це?.. То він і тобі вже так швидко дав ладу?..» А моя, почувши таке, нестямилася... Та як затужить!.. А Передерієва знов: «Це він мене вхопив, щоб я тому, що приїхав «порядки наводити», нічого не розказала, як він ориштував мого чоловіка. А тебе спекався, щоб ти нічого про нас усіх не розказала. Бо ти, дарма що з ним уже спиш, а ще дурна та молода, то в тебе з язика все може злетіти». А моя, їй нічого не кажучи, затуливши лице хвартушком, сидить та тужить, аж нею підкидає. Та вже коли Передерієва сказала, що це вони ідуть у Оцарок на тиждень свиней мить, то Гапуся схопилася, неначе окропом опечена, то з ахтонобіля так і плигнула в ріллю. І де в неї й та сила взялася, що переплигнула шлях у ріллю?.. І, полежавши якусь мить, схопилася і рушила назад бігти до села скільки духу... І не біжить шляхом, а все ріллею та ріллею. І влітає вона в хату задихана та перелякана, неначе молоде зайчєня, та просто матері в ноги, та як заголосить:

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.